

Heilige Natuur ervaringen in de Lage Landen

Bespiegelingen over een vergeten Godinnenerfgoed met inheemse, prehistorische wortels

Wim Bonis

Onze plek en onszelf leren beter kennen

Onze geest openen voor onze verre voorouders die ooit leefden op de plek waar ons dagelijks leven zich nu afspeelt, onze geest openen voor het wereldbeeld van haar inheemse bewoners, kan ons helpen om deze plek beter te leren kennen en ons te laten voelen dat we eraan toebehoren. Daardoor kunnen we onszelf beter leren kennen op een diepere, meer holistische manier. En vanuit die positie zal onze geest ook gereed zijn om de Heilige dimensie van de omringende natuurlijke wereld te ervaren.

‘ In dit essay wil ik dit meer specifiek onderzoeken voor de Lage Landen, het gebied waarin ik ben geboren en momenteel nog steeds leef. Ik wil laten zien dat de wereld van de prehistorische bewoners hier, van onze verre voorouders in de pre-Romeinse tijd, hun ervaring van de werkelijkheid en hun wereldbeeld, veel minder ver van ons verwijderd zijn dan het op het eerste gezicht wellicht lijkt. En dat we daarvan nog wat dingen kunnen opsteken, waarmee we ons huidige leven enorm kunnen verrijken.

Er zijn natuurlijk wel grote verschillen tussen de wereld waarin zij leefden en wij momenteel leven. De belangrijkste zijn dat zij leefden in een heel dunbevolkt land, terwijl wij op veel plaatsen in een dichtbevolkt land leven; dat zij het merendeel van hun tijd in de buitenwereld doorbrachten, terwijl wij vaak veel tijd binnendeurs doorbrengen; en dat zij de aanwezigheid van de natuurlijke wereld zich overal om hen voelden, terwijl velen van ons in een stedelijke omgeving leven die gedomineerd wordt door menselijke aanwezigheid (en alles wat daarbij komt kijken). Maar buiten dat, zijn ze eigenlijk niet zo ver verwijderd van ons. Het is bekend dat

mensen die tot voor kort in afzondering in ‘primitieve’ inheemse gemeenschappen hadden geleefd, binnen één generatie konden overschakelen naar het leven in een ‘moderne’ samenleving. Natuurlijk zijn er voor mensen zoals wij, die in een moderne samenleving leven, wel obstakels zijn die ons voorstellingsvermogen over het leven in een inheemse gemeenschap in de weg staan (die ik verderop ook zal bespreken). Niettemin is het toch belangrijk dat we proberen om een brug naar hen te slaan.

In dit verband denk ik dat de volgende stelling van de Amerikaanse schrijver Duane Elgin hier relevant is: ‘Wie we zijn hangt direct af van waar we zijn’.¹ Die impliceert dat niet alleen onze innerlijke en uiterlijke wereld onlosmakelijk met elkaar zijn verbonden, maar ook dat voordat we onszelf (beter) kunnen leren kennen, we de plek waar we leven op een dusdanig intieme manier moeten leren kennen dat we gaan voelen dat we eraan toehoren. Dan weten we weer dat dit gevoel van eraan toebehoren het tegenovergestelde is van in bezit hebben. Omdat onze kennis van de plek, en ons gevoel van eraan toebehoren misvormd is geraakt door een lange periode van culturele, historische en prehistorische ontwikkelingen, is het belangrijk om deze ontwikkelingen ook te onderzoeken, zodat we onze geest weer kunnen openen voor de diepere realiteit van deze plek. Dit gevoel van toebehoren aan de plek is een gevoel van werkelijk hier zijn, er volledig aanwezig zijn zowel in ons eigen lichaam als in het lichaam van het omringende landschap. Met andere woorden, zowel belichaamd als ingebed voelen. Dit is nauw verbonden met het ervaren van de Heilige dimensie van de natuurlijke wereld, het thema van dit essay.

Door de wereld van onze verre, prehistorische voorouders dichterbij te brengen, door die meer tot leven te brengen en ons meer met hen verbonden te voelen, kunnen we het gevoel in onszelf herontdekken van toebehoren aan de plek waar ons dagelijks leven zich afspeelt – ook al bevindt zich dat midden in een stedelijk gebied. Daardoor kunnen we ons ook weer thuis gaan voelen in de buitenwereld – in de omringende natuurlijke wereld, waarvan we als levende wezens sowieso altijd een onlosmakelijk onderdeel hebben uitgemaakt. Het kan helpen om het gevoel van afscheiding en vervreemding dat is veroorzaakt door het leven in een moderne samenleving te helen en om het leven van een diepere betekenis te voorzien. Het kan ons inspireren om beter te gaan zorgen voor onze leefomgeving, door daarin

zoveel mogelijk te maken voor een rijke diversiteit aan anderen (mensen, dieren en planten).

De waarde van het Godinnenerfgoed

Ik ben er steeds meer van overtuigd van geraakt dat we deze wereld van onze verre voorouders dichterbij kunnen brengen en ons gevoel van afscheiding kunnen helen door ons meer open te gaan stellen voor het vergeten, en soms bewust genegeerde of onderdrukte, Godinnenerfgoed. Veel mensen weten niet eens dat een dergelijk erfgoed ooit wijdverbreid is geweest over de wereld en ook in de Lage Landen heeft bestaan. En ook niet dat dit voor de mensen die hier hier in de pre-Romeinse tijd hebben gewoond, een diepe betekenis moet hebben gehad voor hun gevoel van de verbondenheid met hun leefomgeving – voor hun gevoel van toebehoren aan het omringende land. Het moet een essentieel element zijn geweest in hun Heilige Natuur ervaringen. In het huidige proces van groeiend bewustzijn van de schade die ons gevoel van afscheiding op allerlei terreinen eeuwenlang heeft toegebracht – niet in de laatste plaats aan de spirituele ontwikkeling van onszelf – kan een hergewaardeerd Godinnenerfgoed opnieuw die belangrijke betekenis krijgen.

In 2008, heb ik een artikel geschreven over ‘De Godinnen van de Lage Landen’.² Daarin heb ik mijn aandacht gevestigd op de archeologische vondsten op religieus/spiritueel terrein uit Gallo-Romeinse periode in deze streken. Een ruime meerderheid van de wijaltaren (en terracotta beeldjes) die uit die periode zijn gevonden, blijken te zijn gewijd aan inheemse Godinnen van onze pre-historische voorouders, die via het principe van de *interpretatio romana* op een Romeinse manier uitgebeeld. Niettemin geven ze ons, als we door het Romeinse vernislaagje heen kunnen kijken, indirect wel een beeld van de inheemse spirituele beleving die er in deze streken heeft bestaan voor de komst van de Romeinen. Indertijd was het mij in dat artikel er niet alleen om te doen om aan te tonen dat de verering van Godinnen in deze streken veel wijdverbreider blijkt te zijn geweest dan de verering van Goden. Veel belangrijker was naar mijn idee dat de daarmee verbonden ervaring van de realiteit door onze inheemse voorouders onvoldoende erkend en op waarde was geschat door de meeste andere onderzoekers. Ik denk dat dit, ongeveer achttien jaar later, nog steeds het

geval is. Daardoor zijn de meeste huidige bewoners van de Lage Landen zich er ook niet bewust van.

Het feit dat in onze streken, net als op veel andere plekken op de wereld, een Godin ooit centraal heeft gestaan bij de religieuze beleving (of beter gezegd: bij de spirituele beleving, zie verderop) van onze prehistorische voorouders, levert ons een belangrijk inzicht op over hoe wij ooit in het leven hebben gestaan – een manier van in het leven staan, die wij nodig terug in onze herinnering moeten brengen en waar wij vandaag de dag nog veel van kunnen leren. Dit heeft alles te maken met onze relatie met de natuur en de Heilige kwaliteit daarvan.³ Omdat onze verre voorouders zich er vanzelfsprekend in ingebed voelden, werd de natuur werd door onze verre voorouders als *Heilig* ervaren. En ze beleefden de natuurlijke wereld niet als een *ding* – of als een verzameling losstaande dingen – die ergens buiten henzelf bestond en waarvan zij helemaal afgescheiden waren, maar als een *Zij*, een levende vrouwelijke aanwezigheid waardoor zij zich volledig omarmd voelden. Ze beschouwden zichzelf als een onlosmakelijk onderdeel van het omringende landschap. Ze voelden zich met hun kleine lichaam – tezamen met alle andere dieren-, planten-, bos-, rivier-, zee-, heuvel- en berglichamen – helemaal opgenomen in het grotere landschapslichaam.⁴ In feite werd dit landschap door hen als grenzenloos beleefd: het was een lokale manifestatie van de omhullende matrix van Moeder Aarde, en in de heldere nachten zagen ze dat het zich verder uitstrekte tot in het onmetelijke universum.

Ik heb hier even gesproken in de verleden tijd, maar de werkelijkheid en de kracht van het ingebed voelen in de omringende natuurlijke wereld is natuurlijk nooit verdwenen. Die ervaring is niet alleen iets van een ver verleden, maar staat nog altijd voor iedereen open, ook in het gecultiveerde en geurbaniseerde rivierengebied van de Lage Landen grenzend aan de Noordzee. Wat betreft ons ingebed-zijn in de Heilige natuur, zal ik mij in dit essay voornamelijk beperken tot de aardse context.

Bezielde, bewuste subjecten met een innerlijk leven

Om een goed overzicht van het onderwerp van dit essay te krijgen, moeten we eerst de verschillende eigenschappen van de Heilige Natuur ervaring wat nader bekijken. De Heilige kwaliteit van de natuur betekende dat onze verre voorouders alle levende wezens in de natuur – waaronder ook zij zelf –

vanzelfsprekend als *bezielde* en *bewuste subjecten* beschouwden: entiteiten die altijd met elkaar verbonden waren in een web van wederkerige relaties en ook onafgebroken met elkaar met elkaar communiceerden. Zij beleefden de omringende natuurlijke wereld, in de woorden van de Amerikaanse priester en cultuurfilosoof Thomas Berry, nog als ‘a communion of subjects’ – en nog niet als ‘a collection of objects’, zoals wij in de westerse wereld in de afgelopen millennia in toenemende mate naar de wereld om ons heen en ook naar onszelf op een materialistische manier zijn gaan kijken.⁵ Het is belangrijk daarbij te onderkennen dat subject-georiënteerde wezens alle andere wezens waarmee zij in contact staan ook als subjecten beschouwen. En in tegenstelling tot de object-georiënteerde kijk naar de wereld, is de subject-georiënteerde kijk nooit gefocust op afgescheiden wezens: elk leven wordt nooit los gezien van de hele context waarin het zich afspeelt en waardoor het op verschillende wijzen wordt gevoed. Dit onderscheid klinkt nog door in onze begrippen ‘objectiviteit’ en ‘subjectiviteit’. Het is in dit verband ook vermeldenswaardig dat Berry voor zijn wereldbeeld inspiratie had gevonden bij de inheemse culturen van Noord Amerika, de zogeheten *Native Americans*.

We moeten ons goed realiseren dat al deze subjecten voor onze verre voorouders als bezielde en bewuste wezens ook een rijk *innerlijk leven* hadden – iets wat wij in onze westerse cultuur, vanwege de heersende materialistische, mechanistische visie, door de tijd heen steeds meer zijn vergeten. Doordat we alles in toenemende mate vanaf de buitenkant zijn gaan bekijken en daardoor als objecten zijn gaan beschouwen, zijn we daardoor ook gaan aannemen dat alleen wij mensen een rijk innerlijk leven hebben. Maar gelukkig zien we geleidelijk wel wat verandering komen op dit gebied. De Duitse bioloog Andreas Weber heeft bijvoorbeeld betoogd dat alle levende wezens een innerlijk leven hebben, en dat subjectiviteit en gevoel de basis vormen van dit innerlijk leven.⁶

Wat betreft de bewuste en bezielde staat van de natuur, en hoe die ooit Heilige Natuur ervaringen in ons heeft losgemaakt, heeft Henry Corbin – een Franse filosoof, theoloog en kenner van de Islam en de Soefi cultuur – ons een waardevol inzicht gegeven. Hij heeft betoogd dat het woord ‘tempel’ oorspronkelijk verwees naar een hoge structuur van waaruit we rondom konden zien, ver weg over grote afstanden. Volgens hem keken we ooit vanuit deze plek dan niet alleen naar de omgeving, maar voelden we

ook dat de omgeving naar ons terugkeek – dat het ‘rondom, ver weg’ ons ook zag.⁷ Dit impliceert dat die omgeving niet dood was voor ons, maar heel erg levend, en dat die zich zelfs bewust bleek te zijn van onze menselijke aanwezigheid erin! Dit laat zien dat de omringende natuurlijke wereld (net als ons eigen lichaam) oorspronkelijk een onlosmakelijk onderdeel is geweest van onze spirituele ervaring. Heilige Natuur ervaringen zijn altijd onderdeel geweest van een aardse spiritualiteit, waarin we onze aandacht niet alleen richten naar boven naar de kosmos – naar een Hemel die zich ergens in een andere dimensie voorbij ruimte en tijd zou bevinden – , maar ook rondom ons heen, naar het omringende landschap, en daarmee ook naar ons eigen lichaam. In de Heilige Natuur ervaring kan de sensuele materiële wereld niet genegeerd, omzeild of direct overstegen worden, maar vormt deze een essentieel onderdeel van de ervaring.

Dit maakt ook duidelijk dat voor onze verre voorouders het communiceren van subjecten niet alleen heeft bestaan met betrekking tot relatief kleine levende wezens zoals planten en dieren, maar ook op een grote schaal heeft bestaan met betrekking tot het hele omringende landschap. Het landschap zelf was ook een subject. Dat dit wederkerig communiceren zelfs verder reikte dan het aardse landschap wordt verderop in dit essay duidelijk als ik het fenomeen van het *Heilige Huwelijk* ter sprake ga brengen – dat oorspronkelijk uitdrukking gaf aan een nonantropomorfe uitwisseling tussen de krachten van de aarde en de zon, en pas later een antropomorfe kwaliteit heeft gekregen. Wat dit betreft is het mij bij mijn bezoeken aan megalithische bouwwerken uit de Nieuwe Steentijd – waaronder steencirkels en kunstmatig opgerichte heuvels – sowieso opgevallen, dat er vanuit die bouwwerken vaak een fantastisch uitzicht is over een wijds, omringend landschap. Onderzoek heeft duidelijk gemaakt dat onze verre voorouders die bouwwerken bewust heel nauwkeurig hebben gepositioneerd in het omringende landschap. Dit moet voor hen iets te maken hebben gehad met die wederkerige uitwisseling die zij ervaarden met dat ‘rondom, ver weg over grotere afstanden’, met het ervaren van een diepe, Heilige verbinding met de omringende natuurlijke wereld die altijd cyclisch in beweging was.

Giftuitwisseling, verbondenheid en dankbaarheid

Ik noemde wederkerige relaties als onderdeel van de Heilige Natuur ervaring. Wederkerigheid is altijd verbonden geweest met het beschouwen van andere levende wezens als subjecten. Dit principe stond op de voorgrond toen we nog met dieren, planten en het hele omringende landschap communiceerden als subjecten. Maar het was er zelfs voordat de mensen op het toneel verschenen. Al het leven in de natuurlijke wereld is altijd betrokken bij diverse voortgaande wederkerige relaties. In dit opzicht hebben inheemse volken overal ter wereld – en dit omvat ook onze verre voorouders – geweten dat het leven in de natuurlijke wereld niet in de eerste plaats gebaseerd was op competitie en strijd, maar op onderlinge samenwerking en giftuitwisseling (of giftgeven). Om uitdrukking te geven aan hun gevoel van ingebed zijn in de natuurlijke wereld, en hun intieme verbondenheid ermee, hebben zij simpelweg dit principe, gebaseerd op een communiceren van subjecten, zo goed mogelijk gekopieerd in hun eigen gemeenschap. Op deze manier hebben zij vorm gegeven aan wat een *gift economie* wordt genoemd. Door het practiseren van giftuitwisseling bevestigden ze hun plek in het grotere geheel.

De Amerikaanse botanicus Robin Wall Kimmerer heeft laten zien dat de *Native Americans*, waaronder de gemeenschap waar zij zelf deel van is, dit ook altijd hebben geweten: ‘In het Anishinaabe wereldbeeld zijn het niet slechts de vruchten die begrepen werden als giften, maar eerder al het levensonderhoud dat het land verstrekt, van vis tot brandhout. Alles dat het leven mogelijk maakt – de spalken van manden, wortels voor medicijnen, de bomen wier de lichamen onze huizen maken, en de bladzijden van onze boeken – is verstrekt door de levens van meer-dan-menselijke wezens’ (...) ‘Wanneer we over deze niet spreken als dingen of natuurlijke grondstoffen of handelswaar, maar als giften, verandert onze hele relatie tot de natuurlijke wereld.’⁸

Net als de gemeenschappen van nog steeds levende inheemse volken, waren de gemeenschappen van onze verre voorouders ook nog grotendeels gebouwd op de principes van een gifteconomie (hoewel ze natuurlijk nog niet deze term daarvoor hebben gebruikt). Op een vergelijkbare manier reflecteerde dit het leven in de omringende natuurlijke wereld, waarin ze zich ingebed voelden. In een gifteconomie ligt de nadruk op de ander en staat het geven aan die ander centraal. Door het ontvangen van giften

worden de mensen aangespoord om iets terug te geven – niet direct, maar ergens in de naaste toekomst. Deze ‘wedergiften’ kunnen heel anders van aard zijn – bijvoorbeeld immaterieel in plaats van materieel, of andersom – en kunnen ook uit een onverwachte hoek komen. Op die manier ontstaan er intermenselijke banden en op grotere schaal wordt de cohesie van een gemeenschap, van een samenleving gecreëerd – iets dat een markteconomie nooit kan realiseren. Bijzonder bij deze gifuitwisseling is dat er geen verwachting of anticipatie mag zijn over de tegengift van de ander. Het wederkerigheidsprincipe is gebouwd op het geven zonder enige verwachtingen of anticipaties. Het is gebouwd op wederzijds vertrouwen. Daarom beschouwen sommige onderzoekers ‘giftgeven’ een betere term dan ‘gifuitwisseling’.

Het is ook belangrijk om te weten dat we als gevers pas werkelijk kunnen geven aan iemand anders nadat *we zelf eerst hebben kunnen ontvangen* en onszelf daarvan ook bewust zijn: we moeten de diepe overtuiging hebben dat het leven zelf een gift is, waarvoor we een diepe dankbaarheid voelen. Vanuit die dankbaarheid kunnen we de ander centraal stellen, en weten we dat door het zorgen voor anderen – voor planten, dieren of mensen, immaterieel of materieel – ons eigen leven ook verrijkt wordt, omdat we altijd onlosmakelijk met hen zijn verbonden.

Kimmerer heeft benadrukt dat dit gevoel van dankbaarheid altijd een belangrijk rol heeft gespeeld in Native American gemeenschappen, en dit nog steeds doet: ‘Dit soort dankbaarheid is zoveel meer dan een beleefd “dank je wel”. Geen automatisch ritueel van “omgangsvormen”, maar een herkenning van verschuldigdheid waar je even stil van kan worden – het brengt je de realisatie dat je leven gevoed wordt door het Lichaam van Moeder Aarde.’⁹

Misschien is het moeilijk voorstelbaar dat de prehistorische bewoners van de Lage Landen – en onze verre voorouders in het algemeen – geen onbeschaafde barbaren zijn geweest, maar respectabele mensen zijn geweest die wederzijds vertrouwen en dankbaarheid hebben gekend, en het geven aan anderen hoog in het vaandel voerden. Maar dan moeten we niet vergeten dat we nog steeds worden geboren met een diep vertrouwen in de medemens en met dankbaarheid voor de gift van het leven: als kinderen zijn we er allemaal in ons eigen leven bekend mee geweest. Daarom zou het levend houden van dit wederzijds vertrouwen en van deze dankbaarheid

centraal moeten staan in de kunst van het opvoeden van kinderen. Maar als we onze gevoelens van vertrouwen en dankbaarheid toch verloren hebben (zoals helaas vaak het geval is geweest), kunnen we die later altijd weer herontdekken. Het nieuw leven blazen in vergeten of onderdrukte cultuurelementen kan daarbij helpen. Ik hoop natuurlijk dat dit essay over Heilige Natuur ervaringen in de Lage Landen, en het daarmee verbonden Godinnenerfgoed, daaraan iets kan bijdragen.

Een holarchische werkelijkheid

De laatste belangrijke eigenschap van de Heilige Natuur ervaring waar ik even aandacht aan wil besteden, is het feit dat dit soort ervaringen altijd hebben plaatsgevonden binnen een holarchische werkelijkheid. Zoals het absoluut waar is dat onze verre voorouders nooit termen zoals *wederkerigheid* en *gifteconomie* hebben gekend, is dat ook het geval met de term *holarchie*. Deze is voor het eerst gebruikt in the 60er jaren van de vorige eeuw door de Hongaarse journalist Arthur Koestler.¹⁰ Maar die heeft mij, net als bij wederkerigheid en gifteconomie, zeker geholpen om een beter begrip te krijgen van het soort realiteit waarin onze voorouders hebben geleefd en de Natuur op een Heilige manier hebben ervaren. Met de term holarchie verwees Koestler naar een natuurlijke orde die totaal anders van aard is dan de manier waarop de organisaties in onze samenleving hiërarchisch zijn geordend. In een hiërarchie wordt de orde op een pyramide-achtige wijze voorgesteld, met verschillende niveau's die horizontaal van elkaar zijn afgescheiden, en waarin de niveaus aan de top het belangrijkste worden geacht en de niveau's aan de basis het minst belangrijk. In een holarchie is de ordening onvergelijkbaar anders. Daarom heeft Koestler een nieuwe term ervoor gecreëerd.¹¹

Om een goed idee te krijgen van een holarchische orde is het handig om de figuur van de cirkel of een bol in gedachten houden. Een holarchie bestaat uit zogenoemde *holons*. Een holon is een geheel op zichzelf en tegelijkertijd ook een deel van een groter geheel, en dat grotere geheel is ook een holon, een geheel op zichzelf en tegelijkertijd een deel van een nog groter geheel, enzovoorts. De ordening in ons menselijk lichaam vormt een goed voorbeeld van het principe van een holarchische ordening. In dit verband ga ik even voorbij aan de subatomaire wereld en begin ik bij de atomen. Elk atoom is een geheel op zich, maar – samen met andere atomen

– is het ook opgenomen in het grotere geheel van het molecuul. Elke molecuul is vervolgens weer een geheel op zich, maar is – samen met andere moleculen – ook weer opgenomen in het grotere geheel van de cel. De volgende niveaus zijn het weefsel, het orgaan en het organisme. We kunnen van hieruit de holarchie natuurlijk nog verder doortrekken: naar ons lichaam als deel van het omringende landschap, dat dan weer deel is van de aarde. Uiteindelijk is alles deel van een universum dat helemaal op een holarchische manier is geordend. En we moeten hierbij niet vergeten dat het holarchische principe ook werkzaam is in de immateriële kant van het leven: we zijn bijvoorbeeld allemaal deel van diverse gemeenschappen.

Het is uiteraard geen toeval dat de cirkel (of in driedimensionale zin de bol) de centrale vorm is van holarchieën. Overal in de natuur zijn cirkels of de bollen aanwezig, niet alleen in verband met plaats maar ook in verband met tijd: ze zijn aanwezig in cyclische processen. In vergelijking met de voorstelling van een uitdijende orde van cirkels of driedimensionale bollen doet de vorm van de pyramide nogal kunstmatig en statisch aan, iets dat heel specifiek door mensen is bedacht die gevangen zitten in een lineaire denkwijze. Ik denk dat we nu steeds meer zijn gaan realiseren dat de door mensen bedachte hiërarchische ordes in feite armoedige imitaties zijn van de holarchische ordes in de natuur – het zijn kunstmatige ordes die zijn vormgegeven door menselijke geesten die hun identiteitsgevoel helemaal hebben afgescheiden van de natuur. Als we de oorsprong van beide vormen moeten localiseren in het lichaam, zou je kunnen zeggen dat holarchische ordes vanuit het centrum groeien, vanuit het hart (of iets lager, vanuit de baarmoeder of het hara centrum) tot leven komen; en dat hiërarchische ordes een product zijn van het hoofd, en meer specifiek van het ego, de linker hersenhelft. Waar holarchieën heel duidelijk altijd inclusief van aard zijn, zijn hiërarchische imitaties vanuit een egocentrisch gevoel van afscheiding altijd exclusief van aard. Terwijl holarchieën altijd hebben bestaan als de structuur van de natuurlijke wereld, hebben hiërarchieën maar zo'n 6000 jaar bestaan, vanaf de periode waarin de eerste patriarchale samenlevingsvormen in het leven werden geroepen in Mesopotamië. En met deze samenlevingen werd de basis gelegd voor de westerse manier van ordenen van de wereld die heeft kunnen voortleven tot op de dag van vandaag.

Heilige Natuur ervaring en het Godinnenerfgoed

Na deze korte uitleg van de verschillende eigenschappen van de Heilige Natuur ervaring, die volgens mij belangrijk is om in algemene zin het werkelijkheidsbeleving van onze verre voorouders te begrijpen, ga ik hieronder mijn aandacht meer specifiek richten op het leven van onze prehistorische voorouders in de Lage Landen. De aanwezigheid van een diepgeworteld Godinnenerfgoed in de Lage Landen, waarvoor uitgebreid bewijs is in de Gallo-Romeinse periode, duidt erop dat in die periode the Heilige Natuur ervaring nog steeds een wijsverbreid fenomeen was onder de inheemse bewoners van dit gebied. Dit betekent dat voor alle mensen die vandaag in deze regio wonen, inclusief mijzelf, er een rijkdom aan inzichten praktisch voor de voordeur op ons ligt te wachten – inzichten waarmee we ons leven immaterieel kunnen verrijken. En deze inzichten zijn niet alleen belangrijk voor mensn die in de Lage Landen leven, want ik ben ervan overtuigd dat de herontdekking van de Heilige Natuur ervaring relevant is voor iedereen die vandaag op onze planet woont. En zoals in de vorige paragrafen is uiteengezet, gaat die ervaring samen met een wereldbeeld waarin de natuurlijke wereld als bewust en bezielde wordt beschouwd, een wereld waarin alle levende wezens met een innerlijk leven hebben, de relaties altijd wederkerig van aard worden beschouwd; een wereldbeeld waarin verbondenheid en dankbaarheid centraal staan, en we voeling hebben met een natuurlijke orde die op een holarchische manier vorm heeft gekregen.

Het moet duidelijk zijn dat het op de kaart zetten van het Godinnenerfgoed in de pre-Romeinse tijd in de Lage Landen niet alleen belangrijk is voor het completeren van ons historisch en cultureel besef. De spiritualiteitsbeleving van onze verre voorouders kan ons namelijk helpen om ons individuele en collectieve gevoel van afscheiding van de natuur – dat aan de basis ligt van de crises waarin wij vandaag de dag zijn beland – te helen. Het nodigt ons uit om respectvol en wederkerig te interacteren met de natuurlijke omgeving, en van daaruit ook met elkaar! Waarom zouden we ver weg gaan zoeken naar iets dat dichtbij ook is te vinden? De overgeleverde en soms nog levende tradities uit verre landen kunnen ons natuurlijk wel bijstaan om een beter beeld te krijgen van ons eigen verleden. Daarom zal ik er hieronder af en toe wel naar verwijzen, om onze lokale

cultuur een betekenisvolle plek te geven in de veel grotere culturele context waarvan deze een onderdeel uitmaakt.

Religie, mythologie en spiritualiteit

In de geschiedenis en de archeologie wordt het vereren van Godinnen en Goden meestal in een religieuze of mythologische context geplaatst. Voor mij heeft een religie een georganiseerde structuur met Heilige teksten en rituelen die zijn vastgelegd voor gelovigen, gebaseerd op de spirituele ervaringen van de grondlegger – die vaak in een ver verleden hebben plaatsgehad. En als we te maken hebben met religies van andere volkeren, of uit een verleden dat we menen achter ons te hebben gelaten, dan plaatsen we – vanuit onze religieuze of wetenschappelijke opvatting – hun Godinnen en Goden in een mythologische context, ondersteund door de opvatting dat ‘mythen’ behoren tot een achterhaalde visie op het bestaan.

Mythologisch onderzoek heeft laten zien, dat mythische verhalen juist een diepere waarheid over ons leven kunnen onthullen dan de zogeheten ‘feiten’ en hun betekenis zeker nog niet hebben verloren voor de huidige mensheid.¹² We moeten niet vergeten dat het mythologische wereldbeeld al heeft bestaan voor de opkomst van de zogeheten ‘wereldreligies’, waartoe o.a. het christendom ook wordt gerekend. Mythologie is in feite zo oud als de mensheid. Anders dan religie, heeft spiritualiteit vooral te maken met het *directe, persoonlijke ervaren* van de Heilige dimensie van het bestaan – confrontaties met de overwelgende krachten van de natuur die door de mensen mythologisch werden (en nog steeds worden) verbeeld door Godinnen en Goden. Wat dit betreft gaan spiritualiteit en mythologie dus goed samen. De spirituele ervaringen van mensen, of in bredere zin van een heel volk, hoeven niet op schrift te worden vastgelegd.

Ik denk dat we bij het merendeel van de pre-Romeinse vereringspraktijken – zoals die bij de Keltische en Germaanse stammen hebben bestaan – er niet vanuit moeten gaan dat zij georganiseerd en vastgelegd zijn geweest, in wat voor vorm dan ook. In die spirituele context moeten we het inheemse Godinnenerfgoed plaatsen dat in de Lage Landen heeft bestaan voor de komst van de Romeinen – en dat daarna in deze streken wellicht nog een poos heeft kunnen overleven. Van de bijbehorende mythische verhalen is hier zo goed als niets overgeleverd, maar daarvoor

kunnen we gelukkig nog aanknopingsputen vinden in de landen om ons heen – met name aan ‘de randen van Europa’, in Engeland en Ierland.

Hoewel dit erfgoed zich weliswaar op diverse manieren in verschillende culturen heeft gemanifesteerd, kunnen die door een vergelijkbare spirituele beleving van de werkelijkheid toch als onderdeel van één bepaald overkoepelend erfgoed begrepen worden. Centraal daarin stond het ervaren van de Heilige dimensie van het bestaan in de omringende natuurlijke wereld, die door de mensen verbeeld werd als de aanwezigheid van de Godin en Haar kracht. Daarom spreek ik in dit verband liever niet in religieuze termen, maar in termen van spiritualiteit, van spirituele ervaringen.

Lange tijd heeft de meerderheid van de westerse mensen zichzelf als ‘beschaafd’ beschouwd en hebben zij van daaruit hun verre voorouders het label ‘primitief’ opgeplakt. Geïnspireerd door christelijke ideeën, werd vanuit dat perspectief vrij vanzelfsprekend aangenomen dat ‘heidenen’ geen religieuze belevingen van enige betekenis gehad konden hebben. De mogelijke aanwezigheid van spirituele ervaringen onder deze ‘heidenen’ werd door hen niet eens in overweging genomen. Zo waren de christelijke predikers die ooit het christendom kwamen prediken in alle landen van Europa, zoals Bonifatius en Willibord in de Lage Landen, ervan overtuigd dat zij de levens van de inheemse bevolking kwamen verrijken met hun nieuwe religieuze boodschap, omdat in hun visie deze ‘onbeschaafde wilden’ ‘slechts’ de natuur aanbaden. Veel later, in de periode van de Ontdekkingsreizen, werd de belevingswereld van de inheemse volkeren waar de Europese kolonisten in de ‘Nieuwe Wereld’ mee in contact waren gekomen wederom totaal verkeerd begrepen, vanuit zo’n zelfde perspectief van superioriteit.

Zoals de laatste decennia steeds duidelijker is geworden, blijken de meeste mensen in de westerse wereld zich niet realiseren dat de ‘heidense’ natuurverering door hun verre voorouders in feite een vorm van spiritualiteit is geweest. Dat geldt ook de meeste mensen die momenteel in de Lage Landen leven. Zij lijken zich onbewust te zijn van het feit dat de pre-Romeinse bewoners van deze streken spirituele mensen zijn geweest die de omringende natuurlijke wereld als Heilig beschouwden. En ook lijken zij niet meer te weten wat dat eigenlijk betekent – dat het iets waardevols is

waarmee de ‘moderne mensen’ vandaag de dag hun leven nog op een immateriële manier zouden kunnen verrijken.

Regionale versus lokale betekenis

Om dat waardevolle element te begrijpen moeten we een goed idee krijgen van de lokale betekenis van het Godinnenerfgoed. In mijn artikel over ‘de Godinnen van de Lage Landen’ heb ik erop gewezen dat in de archeologie onderscheid is gemaakt tussen religieuze culten die een regionale betekenis hadden en culten die ‘slechts’ lokaal van betekenis waren, een onderscheid tussen publieke en private culten.¹³ Het verschil tussen beide culten zou zijn af te lezen aan de omvang van tempelcomplexen die zijn gebouwd voor de godheden. Als het gaat om omvangrijke tempelcomplexen worden vaak die van Empel, Elst en Kessel genoemd, locaties waar de God Hercules Magusanus werd vereerd. Vanuit deze redenering had de verering van deze inheemse God – waarin de Romeinen hun eigen God Hercules hadden herkend – een regionale en publieke betekenis.

Lokale, private culten zouden alleen op een beperkte schaal betekenis hebben gehad, voor mensen in de directe omgeving. De Godinnen – die op Nederlands grondgebied zijn aangetroffen en die zeker in aantal vonden en verschillende namen de Goden ver overtreffen – worden meestal gerekend tot die lokale, private culten. Omdat Godinverering meestal plaats had gevonden in een lokale context, zouden Godinnen volgens de Nederlandse archeologen slechts een ondergeschikte rol hebben vervuld in de religie(s) van onze verre voorouders. Zoals ik hierboven heb aangegeven, spreek ik in dit verband liever over spiritualiteit en spirituele beleving.

Volgens deze archeologische visie zou de verering van Nehalennia – met twee tempelcomplexen in Zeeland, in Domburg en Colijnsplaat en met handelaren die van ver kwamen als belangrijkste vereerders onder handelaren die van ver kwamen (volgens de wijaltaren) – bij wijze van uitzondering wel beschouwd moeten worden als een cultus met regionale betekenis. Maar deze status is door de Nederlandse archeoloog Ton Derks in twijfel getrokken. Hij denkt dat Nehalennia in de pre-Romeinse tijd slechts een onopmerkelijke Godin is geweest.¹⁴ Heeft hij daarbij wellicht verondersteld dat, door de aandacht die Romeinse handelaren aan haar hadden gegeven toen zij de zee overstaken vanuit Zeeland, zij in de

Romeinse tijd van een lokale naar een regionale betekenis was opgewaardeerd? Ik vermoed dat de onopmerkelijke status van Nehalennia in de pre-Romeinse periode afgeleid moet zijn uit het ontbreken van archeologische vondsten. Maar dan moet daarbij wel worden bedacht dat de inheemse Kelten aan de noordzeekust – net als elders in Europa – de aanwezigheid van hun godheden primair in de omringende natuurlijke wereld hebben ervaren; dat ze niet gewend waren om deze in tempels te vereren en ook niet om ze in steen antropomorf uit te beelden. Zoals vaker wordt gezegd, is afwezigheid van bewijs nog geen bewijs van afwezigheid.

De archeoloog Leo Verhart heeft opgemerkt dat bepaalde typen Godinnen niet als Godinnen in de eigenlijke zin gekwalificeerd kunnen worden. In dit verband stelde hij vast dat de *Matres* en *Matronae* – bekende Gallo-Romeinse naamsaanduidingen voor de Moedergodinnen, van wie soms in de Lage Landen maar vooral in Duitse Rijn- en Moezelgebied veel wijaltaren en terracotta beeldjes zijn gevonden – slechts ‘voorouderlijke moeders’ waren.¹⁵ Maar zelfs als zij wel als volwaardige Godinnen zouden worden gekwalificeerd, dan denk ik dat zij nog steeds niet meer dan een lokale betekenis toegedicht krijgen door archeologen. Verderop kom ik terug op dit onderscheid tussen lokale en regionale betekenis.

De buitensporige aandacht voor het Romeinse erfgoed

In verband met het Romeinse erfgoed in de Lage Landen, moeten we aan de ene kant dankbaar zijn dat de Romeinen ooit het plan hebben opgevat om hun Rijk uit te breiden tot in onze streken. Schrijvers zoals Julius Caesar en Tacitus hebben schriftelijke verslagen voor ons nagelaten over hun bezoek en hebben ook het een en ander gezegd over de opvattingen van de inheemse bevolking die ze hier aantroffen. En ze hebben ook een veel groter aantal tastbare, materiële zaken voor ons nagelaten dan onze inheemse voorouders – in de vorm van nederzettingen en villa’s, stenen tempels en beelden van Godinnen en Goden. Via de blik van de buitenstaander en door het Romeinse culturele vernis kunnen we op indirecte wijze een beperkte – maar wel heel waardevolle – toegang krijgen tot de belevingswereld van onze inheemse voorouders.

Aan de andere kant moeten we toch ook wat minder blij zijn. Omdat de Romeinen zoveel in geschriften, bouwwerken en steen en metalen creaties

hebben achtergelaten die de tand des tijds hebben kunnen doorstaan; en omdat de kennis van de archeologie en geschiedschrijving bijna exclusief wordt gebaseerd op die overgeleverde geschriften, bouwwerken en andere creaties, heeft dit veel onderzoekers uitgenodigd om aandacht te besteden aan het Romeinse erfgoed. Dat laat zich, bijvoorbeeld, in het Rijksmuseum voor Oudheden in Leiden (RMO) zien in de collectie, die wat betreft de Romeinse periode in de Lage Landen grotendeels bestaat uit stenen beelden en voorwerpen uit die periode. Daardoor blijft de realiteit dat in die periode ook nog andere mensen daar hebben gewoond zo goed als onzichtbaar. In de boekwinkel van het museum wordt de aandacht van de bezoekers ook gevestigd op de Romeinse cultuur door het ruime aanbod aan boeken op dit gebied.¹⁶ En er zijn ook wel wetenschappelijke boeken over het pre-Romeinse, inheemse volken van de Lage Landen geschreven en gepubliceerd, maar die zijn echt veel geringer in aantal.¹⁷ Het aantal boeken gewijd aan deze thematiek is daarom in de museumboekwinkel (noodzakelijkerwijs) beperkt tot één of twee boeken. Activiteiten die in het museum worden georganiseerd voor kinderen, om hen bewust te maken van het leven van hun verre voorouders, zijn ook vrijwel altijd verbonden met de wereld van de Romeinen.

In de tentoonstelling van de Nederlandse archeologie in het RMO zag ik een vermelding dat de ‘Kelten’ als zodanig niet hebben bestaan – dat er alleen maar losse stammen waren die wat cultureel erfgoed met elkaar deelden. Sinds de Nazi’s zich in de twintigste eeuw zichzelf begonnen te identificeren met het Germaanse erfgoed, en ook het Keltische erfgoed door vergelijkbare rechts-radicalen groeperingen is geclaimd, is het zowel het Keltische als het Germaanse erfgoed in een verdacht licht komen te staan. Verder worden beide ook vaak geassocieerd met nogal zweverige esoterie, waardoor wetenschappers extra op hun hoede zijn als ze dit terrein betreden.

Hoewel het Romeinse leger, als onderdeel van een imperiale macht, op grote schaal inheems erfgoed hebben vernield en ook hele stammen hebben uitgeroeid in de Lage Landen en elders, gaat men er nog steeds vrij algemeen van uit dat hun erfgoed ons in ieder geval veel goeds heeft gebracht. De Romeinen hebben de reputatie dat ze onze samenleving in allerlei opzicht hebben verrijkt met zaken waar we nu nog profijt van dragen, zoals het schrift, verharde wegen, stenen huizenbouw, een

rechtssysteem, en andere elementen die we associëren met cultuur en beschaving.

Intermezzo: mijn waardering voor archeologisch onderzoek

Laat ik – om misverstanden te voorkomen – hier even duidelijk stellen dat ik grote waardering heb voor het vakgebied van de archeologie en voor al het werk dat archeologen door de tijd heen verricht en nog steeds elke dag verrichten. Zonder hun inspanningen zouden al die bijzondere vondsten niet uit de grond zijn gehaald of van de bodem van meren en zeeën zijn opgedoken; zouden ze niet zijn beschreven in talloze publicaties en zouden ze niet worden getoond aan het (bredere) publiek in musea verspreid over de hele wereld. En zou ik ook dit essay niet hebben kunnen schrijven. Deze vondsten hebben enorm ons enorm geholpen om een beter beeld te krijgen van ons verre verleden.

Ik ben geen archeoloog. Ik onderken dat mijn kennis op dit gebied behoorlijk beperkt is. Net als op andere wetenschapsterreinen, heeft de ontwikkeling in de archeologie natuurlijk ook nooit stilgestaan. Omdat wetenschap nooit los heeft gestaan van de samenleving en zich in die samenleving de afgelopen jaren grootschalige veranderingen zijn gaan manifesteren, zijn hierdoor ook ontwikkelingen in het bewustzijn van archeologen gegenereerd. In dit verband heeft de archeoloog Wil Roebroeks de beperkingen kernachtig beschreven waar ook de archeologische visie lange tijd onder heeft geleden (in een interview in de NRC in april 2026): ‘Ons westerse wereldbeeld, ook in de archeologie, is nu eenmaal erg bepaald door grote religies van een paar duizend jaar oud, die ons wijsmaakten dat de mens boven de natuur staat. En zó bekijken we de miljoenen jaren prehistorie. Ook het koloniale denken heeft veel invloed gehad, met dat zogenaamde verschil tussen beschaafde en primitieve mensen.’¹⁸

Maar ondanks deze ontwikkeling op het bewustzijnsgebied is de mainstream visie van de archeologie, net als die van de andere wetenschappen, – voor zover als ik kan zien – nog steeds behoorlijk gedomineerd gebleven door het wijdverbreide materialistische wereldbeeld in de westerse wereld. Daarom denk ik dat archeologen ook beperkt worden in wat ze kunnen zeggen over hun vondsten. Ze moeten zich houden aan de voorgeschreven onderzoeksmethoden. In de materialistische visie wordt de

materie als de ultieme basis van het leven beschouwd, en wordt een goede onderzoeksmethode gekenmerkt door het houden van een objectieve afstand tot het onderzoeksobject. Dit verklaart waarom de focus primair ligt op de materiële objecten, op de archeologische vondsten, die vervolgens zorgvuldig in de context van de vindplaats en de tijdsperiode worden geplaatst.

Ik weet dat in de afgelopen decennia archeologen, net als andere wetenschappers, in toenemende mate zijn overgestapt naar een meer interdisciplinaire benadering in hun onderzoek. Zij zijn, bijvoorbeeld, vaak gaan samenwerken met de wetenschappelijke discipline van de fysica en hebben daardoor de resultaten van DNA-onderzoek kunnen integreren in hun onderzoek. Dit heeft geleid tot nieuwe inzichten en is absoluut van grote waarde. Maar dit heeft niet de basis van de materialistische visie veranderd. Belangrijk is dat deze visie niet beperkt blijft tot de analyse van de materiële vondsten – van wijaltaren tot skeletten van mensen – maar zich ook uitstrekt tot het begrijpen van de levens van de mensen uit het verre verleden. Er wordt daarbij verondersteld dat we met de seculiere, rationele geest van de wetenschapper door kunnen dringen in het leven van onze verre voorouders en ook hun pre-rationele, spirituele werkelijkheidsbeleving kunnen begrijpen.

Om dit te relateren aan wat ik eerder heb gezegd over objecten en subjecten: ondanks de verbreding van het terrein, ligt in de archeologie de focus nog steeds voornamelijk op de wereld als een ‘collection of objects’, terwijl onze verre voorouders zichzelf en de wereld waarin zij leefden begrepen in termen van een ‘communion of subjects’. Vanuit een object-georiënteerd wereldbeeld proberen archeologen de levens van onze verre voorouders te begrijpen, die een totaal ander, subject-georiënteerd wereldbeeld hadden. Ik denk dat zij, vanuit hun objectieve mindset, nooit een wereld volledig kunnen ontrafelen waarin subjectiviteit nog steeds erg centraal stond. Laat ik hier herhalen dat ik het werk van archeologen enorm koester. Zij doen erg belangrijk werk dat, vanaf de 19^e eeuw tot nu toe, al heel veel kennis over ons prehistorische verleden heeft opgeleverd, en daardoor ons begrip ervan ook heeft verdiept en verbreed. Maar ik geloof dat, wanneer zij te exclusief blijven vasthouden aan hun objectieve benadering, een groot deel van de werkelijkheid van ons prehistorische verleden voor ons verborgen zal blijven.

Ik denk dat een nog bredere benadering, die ook ruimte biedt aan subjectiviteit, veel kan helpen om een beter begrip te krijgen van ons verre verleden en om het relevant te maken voor ons huidige leven – niet alleen door inzichten uit andere wetenschappen erbij te betrekken, maar door ook aandacht te besteden aan de veranderende (wetenschappelijke) kijk op het *bewustzijn* en de bijdrage van *subjectieve, persoonlijke ervaringen*. Ik denk dat we de vondsten ook tot onze *verbeelding* mogen laten spreken en ook onze *intuïtie* af en toe in te zetten. Om een beter, completer beeld te krijgen van het leven van onze verre voorouders is het, denk ik, ook toegestaan om soms te *speculeren* over mogelijke verbanden, zonder daarvoor nog hard wetenschappelijk bewijs te kunnen aanvoeren. Dit heeft mij in ieder geval geholpen om mijn eigen beeld van ons verre verleden, en de betekenis daarvan voor ons heden, te verrijken. En misschien helpt het ook nog een paar andere mensen in dit opzicht. Ik kan me goed voorstellen dat deze benadering niet gewaardeerd wordt door sommige wetenschappers en zelf door hen wordt afgekeurd. Maar in dit essay claim ik ook geen wetenschappelijke waarde. Ik schrijf als een geïnteresseerde, autodidactische amateur.

De Romeinse term ‘Dea’

Zoals aangegeven aan het begin, kunnen we een idee van de cultuur van onze inheemse voorouders krijgen door te proberen om door het Romeinse vernis door te dringen. Dat is wat ik vanaf hier ga doen. In onze streken zijn uit de Romeinse periode veel verschillende namen van de Godin overgeleverd. In mijn eerdere artikel ‘De Godinnen van de Lage Landen’ heb ik daar ook aandacht aan besteed. De bekendste daarvan is natuurlijk de hierboven al vermelde Godin Nehalennia, waarvan meer dan 300 wijaltaren of resten daarvan zijn gevonden in Zeeland bij Domburg en Colijnsplaat. Maar weinig mensen weten dat er naast haar heel veel andere inheemse Godinnen zijn vereerd in het deltagebied van de Rijn, Maas en Schelde, waarvan op de Gallo-Romeinse wijaltaren de naam soms maar een keer of enkele keren aan ons is overgeleverd. Enkele voorbeelden daarvan zijn: Arcanua, Hurstrga, Iseneucaega, Sandraudiga, Viradecdis, Hludana, Rura – en ook de eerder vermelde Matres, die weer van elkaar onderscheiden werden door de toevoeging van een specifieke naam.¹⁹

Naast de Godinnen waarvan we de naam overgeleverd hebben gekregen, zijn er ook talloze terracotta beeldjes van Godinfiguren in onze streken gevonden die nooit een naam hebben meegekregen. De meerderheid daarvan stelt een Moedergodin voor, en in andere gevallen is uit hun voorstelling vaak wel een Romeinse naam te achterhalen. Maar daarbij moeten we dan nog steeds bedenken dat achter die Romeinse naam een inheemse Godin schuil gegaan kan hebben. De verspreiding van deze terracotta beeldjes strekt zich in zuidelijke richting uit tot ver in Frankrijk.²⁰

Het is opvallend is alle Godinnen die wel een naam hebben de term ‘Dea’ of ‘Deae’ toegevoegd hebben gekregen aan hun naam. Dit roept de vraag op waarom ‘Dea’ wel werd toegevoegd aan hun naam? ‘Dea’ betekent tenslotte gewoon ‘Godin’. Het lijkt een beetje dubbelop om ‘Dea’ dan nog toe te voegen aan haar naam. We mogen ervan uitgaan dat de inheemse bevolking, bij wie de Godinverering ooit was ontstaan, wel hebben geweten dat hun Godin een Godin was. Was dit misschien specifiek bedoeld voor de Romeinse ‘nieuwkomers’ in de streek?

Interessant is wat dat de taalkundige Peter Alexander Kerkhof heeft gezegd over de term ‘Dea’. In verband met Nehalennia heeft hij erop gewezen dat de toevoeging van ‘Dea’ voor de naam van ‘Nehalennia’ in de altaarinscripties, erop wees dat ‘Nehalennia’ een attribuut was van de Godin, een titel, die verwees naar een lokale manifestatie van de Godin en dus niet haar ‘echte naam’ weergaf.²¹ Kortom, wat we altijd verondersteld hebben als de ‘echte naam’ van de Godin, is in feite ‘slechts’ een bijnaam geweest – de bijnaam van een Godin die verder naamloos is gebleven. In die tijd wisten de inheemse bewoners van de streek natuurlijk heel goed wie zij was en wat haar aanwezigheid voor hen betekende.

Ik denk dat dit wel een plausibele verklaring is, die ook het Godinnenerfgoed in de Lage Landen in een nieuw perspectief plaats. Het wijst erop, dat in het hele rivierengebied van de Lage Landen niet zozeer verschillende Godinnen werden vereerd, maar lokale manifestaties van één en dezelfde Godin – die daarmee dus ook over een veel groter gebied werd vereerd. Haar bijnamen lijken ons iets te vertellen over de aard van de locatie waar de aanwezigheid van de Godin zich had gemanifesteerd aan de mensen die daar gevestigd waren. Helaas is het voor ons, bijna tweeduizend jaar later, meestal gissen naar de betekenis van die bijnamen. Maar we kunnen er wel uit afleiden dat deze hebben moeten verwijzen naar de

bijzondere aard van de plek waar zij werd vereerd. Het onderstreept, wat mij betreft, haar verbondenheid met de plek, en de belangrijke rol die zij had bij de Heilige Natuur ervaring van onze verre voorouders in die streken.

Het is goed om hier te vermelden dat binnen een religieuze context het geven van bijnamen aan Heilige figuren met specifieke, lokale betekenis een veel vaker voorgekomend verschijnsel is geweest, en dat dit nog heeft kunnen voortleven tot in onze tijd. In het christendom heeft Maria bijvoorbeeld talloze bijnamen gekregen, waaronder ‘Vrouwe van Alle Volkeren’, ‘Moeder Gods’, ‘Sterre der Zee’, ‘Onbevleete Ontvangenis’, ‘Onze Lieve Vrouwe ter Nood’.²² Dit is maar een kleine selectie. Alleen al in de Lage Landen is Maria op honderden verschillende manieren uitgebeeld, met specifieke bijnamen die haar koppelen aan de lokale context.²³ Bij elke lokale uitbeelding en bijnaam van Maria werd er nooit vanuit gegaan dat ze een aparte, op zichzelf staande, Heilige vertegenwoordigde. Waarom zou dat voor elke lokale aanwezigheid van de inheemse, pre-christelijke Godin anders zijn geweest? Vanuit deze optiek beschouwd, had de titel van mijn vorige artikel over dit thema uit 2008 dus eigenlijk ‘De Godin van de Lage Landen’ moeten luiden...

Ik vermoed overigens dat de reden voor het niet vermelden van de naam van de Godin op de wijaltaren niet alleen werd bepaald door het feit dat de lokale mensen wel wisten om wie het ging – en hoe ze heette. Haar ‘echte’ naam kan ook bewust weggelaten zijn op de wijaltaren, omdat zij niet direct genoemd mocht worden. Misschien hadden de lokale bewoners haar naam bewust verborgen gehouden voor de Romeinse buitenstaanders die een wijaltaar ter ere van haar wilde oprichten.

Afwezigheid van inheemse Godin uitbeeldingen

De gevonden wijaltaren met diverse onbekende bijnamen van de Godin roepen ook de vraag op waarom we niets over die Godin hebben gevonden uit de periode die voorafging aan de komst van Romeinen naar de Lage Landen. De afwezigheid van uitbeeldingen van deze inheemse Godin uit de pre-Romeinse tijd lijkt niet zozeer te wijzen op een gebrek aan vakmanschap onder de inheemse bevolking, maar veel meer op hun overtuiging dat de aanwezigheid en kracht van hun Godin in essentie door hen niet op een antropomorfe wijze werd beleefd, maar direct in de omringende natuurlijke wereld. Ik denk dat de afwezigheid van

tempelgebouwen uit de pre-Romeinse periode daar ook direct mee te maken moet hebben gehad.

Dit past goed in het beeld dat wat we hebben van de spiritualiteitsbeleving van de Kelten. Zoals bekend, beleefden onze inheemse Keltische voorouders, net als de Keltische volken elders in Europa, de Heilige dimensie van het leven niet in tempelgebouwen maar onder de blote hemel in de natuurlijk wereld. Dit is ook de reden waarom ik hun beleving liever niet kwalificeer als onderdeel van een religie maar als een vorm van spiritualiteit. Onze verre voorouders voelden de Heilige dimensie van het bestaan, van de lokale manifestatie van de Godin, in de aarde onder hun voeten; in de rivieren, planten en bomen; in het bos, het meer en de zee; in de dieren, en ook in de lucht boven hen. Voor hen was de natuur een alles omhullende context, een Heilige Matrix waarin het hele cyclische leven, inclusief dat van henzelf, was ingebed. De impact van de kracht van de Heilige Natuur verschilde wel qua tijd en plaats. Op sommige plekken en op sommige momenten in het jaar voelden zij die kracht, en het daarmee geassocieerde contact met de onderliggende Andere Wereld, extra sterk. Met Henry Corbin's observatie in gedachten, kan ik me voorstellen dat – om met die kracht in contact te komen – de lokale bewoners in het vlakke rivierengebied van de Lage Landen een kunstmatige heuvel hadden gebouwd: een hoge structuur van waaruit zij rondom, ver weg over grote afstanden konden kijken, en waar op wederkerige wijze het 'rondom, ver weg' ook hen kon zien.

Omdat de essentie van hun spirituele beleving niet plaatsvond in een gebouw maar buiten in de natuur, heb ik die meer specifiek gekwalificeerd als een vorm van *buitendeurse spiritualiteit* – ter onderscheid van de latere *binnendeurse religies*, waarvan het (institutionele) christendom ook een manifestatie was. Het is natuurlijk wel denkbaar dat onze pre-Romeinse voorouders soms antropomorfe verschijningen van de Godin hebben waargenomen, zoals de latere Maria verschijningen die regelmatig in de christelijke context hebben plaatsgevonden. Het is ook mogelijk dat zij uitbeeldingen hebben gemaakt van vergankelijke materialen, zoals hout, die de tand des tijds niet hebben overleefd. Maar het lijkt mij waarschijnlijker dat zulke verschijningen hen niet hebben aangezet om de Godin op een antropomorfe manier uit te beelden.

De antropomorfe uitbeelding van de Godin, zoals die van Nehalennia, gaf uitdrukking aan de manier waarop de Romeinse handelaren, die Domburg en Colijnsplaat passeerden op hun reis naar Engeland, de lokale aanwezigheid van het Godinnenerfgoed hebben beleefd en vormgegeven. Zij hebben hun uitbeelding overigens niet helemaal uit de lucht gegrepen, want ze hebben daarvoor lokale elementen gebruikt. Ik stel me voor dat Romeinse handelaren ter plekke ook bepaalde inheemse rituelen hadden waargenomen met betrekking tot de verering van Nehalennia. Bij deze rituelen, waarin de mythen verbonden met deze Godin tot leven werden gebracht, ligt het voor de hand dat ook een mand met vruchten en een hond een belangrijke rol daarin hebben gespeeld. Misschien dat er ook een priesteres bij aanwezig was geweest die als medium fungeerde om de boodschappen van de Godin aan de bevolking door te geven. Ik denk dat het heel goed denkbaar is dat de waarnemingen van deze inheemse rituelen de uitbeelding op de wijaltaren hebben bepaald, misschien ook aangevuld vanuit verhalen die de handelaren hadden gehoord over Nehalennia. Dit is uiteraard in hoge mate speculatief.

De geest van de plek

Wat de Heilige Natuur ervaring betreft, is het belangrijk te onderkennen dat de Romeinen ook bekend zijn geweest met dit soort ervaringen: hun cultuur had het concept van de *Genius Loci*, de geest van de plek. Zij moeten zich ervan bewust zijn geweest dat dit soort krachtige plekken ook bestonden in de gebieden die zij probeerden te veroveren. Het verklaart dat zij gewoonlijk respect toonden voor inheemse vereringsplekken en de godheden die erbij betrokken waren – waaronder natuurlijk ook de vele plekken in de Lage Landen waar de aanwezigheid en kracht van de Godin werd ervaren.

Toch denk ik dat de essentie van de Keltische buitendeurse spiritualiteit, de non-antropomorfe beleving van de Godin in het Heilige Landschap, de Romeinen grotendeels moet zijn ontgaan. Dit kunnen we indirect afleiden uit de wijaltaren van Nehalennia. In de inscripties werd zij exclusief voorgesteld als een Godin die de handelaren beschermde bij hun reis over zee, terwijl de uitbeeldingen haar meestal lieten zien als een Godin die was verbonden met de vruchtbaarheid van het land. Op een paar uitzonderingen na, zat ze meestal in een tempel onder een dak in de vorm van een grote

schelp, op een stoel of troon met wat fruit op haar schoot, en met een mand met fruit en een hond naast haar. De aanwezigheid van dit fruit wijst erop dat ze was verbonden met de vruchtbaarheid van het land, en meer specifiek met de oogstperiode. De hoorn des overvloeds die op de zijkant van een aantal altaren was uitgebeeld, bevestigde haar verbinding met de vruchtbaarheid. De schelp verwees naar haar verbinding met de zee. Het is in dit opzicht denkbaar dat de Nehalennia ook wel een rol speelde bij de mythische reis, over de zee, naar de Andere Wereld. De hond zou symbolisch kunnen staan voor het proces van dood en wedergeboorte, zowel van de gewassen als van de mensen, en zou een begeleider kunnen zijn geweest op de mythische reis naar de Andere Wereld.²⁴ De verschillende elementen in de uitbeelding laten zien dat de kracht van Nehalennia, net als bij veel andere godheden, niet beperkt zal zijn geweest tot één specifiek terrein.

Ik vermoed dat bij de uitbeelding van Nehalennia – met uitzondering van de tempel omgeving – de focus voornamelijk heeft gelegen op de inheemse beleving van haar kracht op het gebied van de vruchtbaarheid, terwijl de inscripties voornamelijk de Romeinse beleving van haar kracht hebben weergegeven: haar hulp aan handelaars die gevaarlijke tochten over zee moesten maken naar Engeland. We moeten hierbij niet vergeten dat het schrift van de inscripties een nieuw geïntroduceerd medium is geweest, en dat het weergeven van beelden daarentegen al wel bekend was en al lang heeft bestaan voordat het schrift werd uitgevonden.²⁵ We kunnen er zeker van zijn dat de inheemse volken die in de kuststreken van de Lage Landen leefden, zich al bezig hielden met handel en varen over zee met een boot voordat de Romeinen in hun gebied aankwamen. Omdat de Romeinse handelaren waarschijnlijk slechts kortstondige passanten zijn geweest in Domburg en Colijnsplaat, heeft hun focus waarschijnlijk gelegen op de reis over zee, en niet zozeer op de vruchtbaarheid van het land, op de geest van de plek. Daarvoor hadden ze langere tijd op die plek moeten verblijven om die goed te leren kennen.

De Menapiërs

Interessant genoeg is er bewijs dat de inheemse mensen, die in Zeeland woonden toen de Romeinen daar aankwamen, al goed bekend zijn geweest met het varen over de zee. Zij behoorden vrijwel zeker tot de Keltische

Menapii, de Menapiërs. Tot de komst van Julius Caesar naar de Lage Landen (in 55 v. Chr.), strekte hun woongebied in de kuststreek zich noordwaarts uit tot aan de (oude) Rijn (bij Leiden), en later verschoof dit zuidwaarts naar het kustgebied van Zeeland en Vlaanderen. Er zijn veel aanwijzingen dat de Menapiërs regelmatig de zee zijn overgestoken.

Dit is wat de onderzoeker N.J. Sharkey heeft gezegd over de Menapiërs: ‘Traditioneel gezien, zijn de Manapii in Ireland verbonden geweest met de Gallische Menapii. Zij waren zeevaarders en handelaars die leefden in de bossen van de riviermonding van de Rijn aan de Noordzee, waar ze deel waren van de Belgae federatie van Gallische stammen. Ze vestigden een serie handelsnederzettingen aan beide kanten van het Engelse Kanaal en beide kanten van de Ierse Zee beginnend rond de 6^e eeuw v. Chr.’ In Engeland hebben ze zich bijvoorbeeld gevestigd op the Isle of Anglesey, dat toen *Mona* werd genoemd, en op the Isle of Man, dat toen *Monapia* werd genoemd. In Ierland hebben ze zich in eerste instantie gevestigd aan de zuid-oost kust. Op de kaart van *Hibernia* – zoals Ierland werd genoemd in de Romeinse tijd – die gemaakt was door de Griekse astronoom, geograaf en wiskundige Ptolemeus rond 140 na Chr., werd de streek in zuid-oost Ierland waar de Menapiërs zich hadden gevestigd *Manapii* genoemd.²⁶

De naam van de Menapiërs klinkt nog door in diverse plaatsnamen in het zuidoosten van Ierland. Later zijn sommigen van hen naar het noorden betrokken, waar twee Ierse counties nog steeds hun naam dragen: Monaghan en Fermanagh. In de Ierse mythologie is sprake van een koloniserende stam genaamd de *Fir Managh*, en deze naam verwijst waarschijnlijk naar de Menapiërs. Die stam was onderdeel van een grotere, overkoepelende groep van stammen, bekend als de *Fir Bolg* – een naam die waarschijnlijk verwijst naar de Belgae, de federatie van Gallische stammen die hierboven al ter sprake is gekomen.²⁷ Dit wijst erop dat zelfs voor de Romeinse periode er intensieve contacten en uitwisselingen zijn geweest tussen de streken van de Lage Landen en Engeland en Ierland. En omdat dit ook laat zien dat de Menapiërs ervaren zeevaarders zijn geweest, terwijl de Romeinen daar niet bekend om hebben gestaan, is het zelfs denkbaar dat de Romeinen daarover in de leer zijn gegaan bij de inheemse bewoners die aantroffen aan de Noordzeekust.

In Nederland wordt, wat de pre-Romeinse bewoners van het land betreft, de nadruk nog steeds gelegd op de Bataven. Weinig Nederlanders weten dat

er ooit een zeevarend Keltisch volk in het kustgebied heeft geleefd, dat contacten had met plekken in Engeland en Ierland en daar zelfs nederzettingen heeft gesticht – met een blijvende invloed op hun cultuur. Omdat wij, bewoners van Nederland en in betrede verband van de Lage Landen, zo’n grote stempel hebben gedrukt op de westerse geschiedenis met onze ervaring als schepenbouwers, als zeevaarders en als kolonisten in landen verspreid over de planeet, vermoed ik dat we in dit opzicht meer kwaliteiten van de Menapiërs lijken te hebben geërfd dan van de Bataven – die tenslotte oorspronkelijk kwamen uit een binnenlandse gebied langs de Rijn in het huidige Duitsland. In dit verband is het ook niet onbelangrijk om te vermelden dat de Bataven op een gegeven moment een bondgesnootschap hebben gesloten met de Romeinen en – in ruil voor bescherming en vrijstelling van belasting – troepen hebben geleverd aan het Romeinse leger. De Menapiërs hebben nooit zo’n bondgenootschap gevormd. Wat dit betreft kun je je afvragen of verstandhouding tussen de inheemse bevolking van het toenmalige Zeeland en de Romeinse handelaren wel zo goed is geweest. Grote kans dat dit niet meer te achterhalen is uit de spaarzame overgeleverde geschriften. Met een tijdruimte van bijna tweeduizend jaar tussen hen en ons, moeten we waarschijnlijk maar accepteren dat we het niet weten.

De verschuiving van een gifteconomie naar een markteconomie

Een belangrijk onderdeel van het reizen vanuit de Lage Landen naar Engeland en Ierland door de inheemse bewoners in de pre-Romeinse tijd en het stichten van nieuwe nederzettingen elders, was duidelijk het handel drijven tussen de twee gebieden. Dat is ook het geval geweest bij de activiteiten op dit gebied van de Menapiërs. Ik denk dat de centrale aanwezigheid van vruchten op de schoot van Nehalennia en in de mand naast haar in de uitbeelding op de Gallo-Romeinse wijaltaren, laten zien dat in de inheemse samenleving ook de gift economie nog een belangrijke rol speelde. Die vruchten waren geen onderdeel van handelstransacties tussen mensen, maar waren in essentie giften van de natuur aan de mensen, en via Nehalennia drukten de mensen hun dankbaarheid daarvoor uit. In de inscripties van de Romeinse handelaren was er ook sprake van een uitdrukking van dankbaarheid (in woorden), maar dit was een dankbaarheid die alleen wordt verbonden aan de veilige overtocht van de handelaren

overzee. In de inscripties werd de betekenis van Nehalennia exclusief verbonden met de handel. Duidt dit erop dat met de komst van de Romeinen naar de Lage Landen de focus steeds meer is verschoven van een gifteconomie naar een markteconomie?

Aan het begin van dit essay heb ik de aanwezigheid van een gifteconomie beschouwd als onderdeel van de Heilige Natuur ervaring. Als onze verre voorouders de giften onderkenden die zij hadden ontvangen – niet in de laatste plaats de gift van hun eigen leven, waarvoor ze een diepe dankbaarheid hadden gevoeld – betekende dit ook dat zij de Heilige dimensie van de Natuur beleefden, de wederkerige uitwisseling die er onafgebroken plaatsvond met haar en de diepe band die daardoor was ontstaan. Door de verschuiving van de aandacht naar de markteconomie, naar een interactie die voornamelijk onderling tussen mensen plaatsvond, ligt het voor de hand dat er minder aandacht overbleef voor de wederkerige uitwisseling tussen de mensen de omringende natuurlijke wereld. We kunnen hieruit misschien afleiden dat de komst van Romeinen naar de Lage Landen, met de toenemende nadruk op de handel, ook de de collectieve achteruitgang van de Heilige Natuur ervaringen in deze streken heeft bevorderd. Toen een paar eeuwen later het Christendom werd verbreid door de missionarissen – vanaf the 7^e eeuw –, die een felle aanval inhielden op de nog steeds bestaande inheemse praktijk van ‘natuur religies’, werd daardoor een verdergaande achteruitgang van de Heilige Natuur ervaringen bevorderd. Tegelijkertijd heeft dit – waarschijnlijk onbedoeld – geholpen om zelfs meer ruimte te maken voor een exclusieve focus op handel tussen mensen. Verderop kom ik terug op de impact die de Christelijke missionarissen hebben gehad op ons leven.

Van lezen van het land naar lezen van woorden

Het onderscheid tussen de uitbeelding van Nehalennia en de beschrijving haar rol in de inscripties laat ook nog iets anders zien dat interessant is voor het onderhavige thema van de Heilige Natuur ervaring in de Lage Landen. De Amerikaanse filosoof en ecooloog David Abram heeft erop gewezen, in zijn boek *The Spell of the Sensuous*, dat door het geschreven woord een verschuiving in het menselijk bewustzijn is gegenereerd. Door de komst van het schrift verschoof ons innerlijke gevoel van ‘reciprocal perception’²⁸ van wederkerige communicatie met, luisteren naar en lezen van het levende,

bezielde land en al zijn wezens naar het lezen en begrijpen van de pagina's in een boek, naar het transformeren van letters naar levendige beelden in onze geest: 'Pas toen de geschreven tekst begon te spreken zouden de stemmen van de bossen, en van de rivier, beginnen te vervagen. En toen pas zou taal de oeroude associatie met de onzichtbare adem losmaken, de geest afsnijden van de wind, de psyche zichzelf loskoppelen van de visualiserende lucht. De lucht, ooit het medium om uitwisseling uit te drukken, zou in toenemende mate een leeg en onopgemerkt fenomeen worden, verdreven door het nieuwe medium van het geschreven woord.'²⁹

In dit verband is het ook de moeite waard om te vermelden dat de Franse antropoloog Claude Levi-Strauss heeft gewezen op het feit dat volken die het schrift practiseerden grotendeels over henzelf schreven: zij schreven over het menselijke verhaal van de opkomst en neergang van wereldrijken. En de volken die (nog) geen schrift hadden, die hun cultuur mondeling doorgaven, hadden volgens hem een uitgebreide folklore over planten en dieren.³⁰ Dit is interessant met betrekking tot het verschil tussen de Romeinse en Keltische cultuur. De Romeinse schrijvers focusten inderdaad voornamelijk op de menselijke activiteiten in relatie tot hun wereldrijk, terwijl in de Keltische wereld de aandacht veel meer werd gericht op de natuurlijke wereld, en op de planten en de dieren die daar deel van uitmaakten.

Het is natuurlijk niet zo geweest dat deze verschuiving in het bewustzijn naar het geschreven woord direct met de komst van de Romeinen naar de Lage Landen heeft plaatsgevonden. We mogen ervan uitgaan dat het eeuwen heeft geduurd voordat (de kracht van) het geschreven woord zich breder begon te verspreiden. Het is een langzaam proces geweest dat met de introductie van het geschreven woord door de Romeinen wel in gang is gezet. Die heeft er in ieder geval ook aan bijgedragen om de Heilige Natuur ervaring steeds meer collectief naar de achtergrond te dringen in de cultuur van de Lage Landen. Abram heeft in zijn interviews er trouwens herhaaldelijk op gewezen dat de verspreiding van het geschreven woord zeker ook iets wonderbaarlijks en zelfs magisch heeft gebracht aan de mensheid. Volgens hem is de transformatie van het lezen van geschreven woorden naar levendige beelden een alchemistisch proces dat op behoorlijk magische wijze in onze geest spontaan plaatsvindt. En door het geschreven woord hebben we uiteraard ons leven kunnen verrijken met kennis van

uiteenlopende culturen van overal ter wereld. Maar dit verandert niets aan het feit dat, als gevolg van het geschreven woord, er dus ook iets heel belangrijks verloren is gegaan. We hebben in toenemende mate het contact verloren met de spirituele diepte van de omringende natuurlijke wereld. En het moet duidelijk zijn dat de exclusieve inzet van geschreven woorden – de woorden van dit essay inbegrepen! – niet genoeg is om dat verlies te herstellen.

Inheemse Godinnen zonder Romeinse equivalent

Het is bekend dat de Romeinen de namen van inheemse Goden vaak hebben gekoppeld aan een Romeins equivalent. Wat dit betreft is Hercules Magusanus al ter sprake gekomen. Voor de inheemse Godin, daarentegen, hebben ze vrijwel nooit een Romeinse equivalent gevonden. Een bekende uitzondering daarop vormt de Godin Sulis, die in het Engelse Bath werd vereerd en waarin de Romeinen hun Godin Minerva hebben herkend. Maar het Romeinse gebruik van de Interpretatio Romana heeft blijkbaar ook zo zijn beperkingen gekend, want meestal is voor de inheemse Godin geen Romeinse equivalent gevonden. Dit is het geval geweest bij de naamloze inheemse Godin die op diverse plekken in het rivierengebied van de Lage Landen onder verschillende bijnamen vereerd werd.. Dit is een veelzeggend feit, waar we niet te snel overheen moeten stappen. Het kan ons een beter inzicht geven in de werkelijkheidsbeleving van onze verre voorouders.

Ik heb altijd de indruk gehad dat archeologen en historici zich vaak ongemakkelijk hebben gevoeld met de aanwezigheid van een inheemse Godin. Hoe kunnen ze haar verering begrijpen? Via onze opvoeding, ons school- en latere universiteitsonderwijs, is bij de meesten van ons goed ingeprent dat in elke religie een mannelijke God de meeste belangrijke godheid is, en ook altijd is geweest. Iedereen kent wat dit betreft natuurlijk God de Schepper in het Christendom en Jahweh in het Jodendom, en de nauw daarmee verbonden Allah die als Schepper fungeert in de Islam. Deze goddelijke verbeeldingsvormen zouden mannelijke en vrouwelijke associaties moeten overstijgen, maar hebben niettemin een sterke mannelijke invulling gekregen. In de Germaanse religie bestonden weliswaar meerdere Goden en ook Godinnen, maar de focus is daarin altijd gelegd op de oppergoden Wodan en Donar, die soms ook Odin en Thor werden genoemd. De in Duitsland geboren Amerikaanse psycholoog Ralph

Metzner heeft betoogd dat deze Goden op een relatief laat moment – toen onder Indo-Europese invloed de oudere Vanir godheden werden vervangen door de Aesir godheden – naar de top zijn gestegen van de goddelijke hiërarchie in de Germaanse mythologie. In de oudere Vanir-mythologie namen de Godinnen een belangrijke plaats in. Maar ondanks het bestaan van dit oudere efgoed, zijn in ons (school- en universiteits)onderwijs over de Germaanse mythologie Wodan en Donar centraal blijven staan.³¹

In ons beeld van de Griekse mythologie heeft altijd ook een mannelijke God aan de top gestaan, namelijk Zeus als de heerser op de Olympus. Ook hier zijn er aanwijzingen dat de toppositie van Zeus op de Olympus het resultaat is van Indo-Europese invloed in de Griekse cultuur. In pre-Indo-Europese periode hadden de Godinnen veel meer aanzien en kracht gehad. Er is tegenwoordig in toenemende mate aandacht gekomen voor deze ondergewaardeerde vrouwelijke kant van de Griekse mythologie. Maar dit heeft nog niet het populaire beeld veranderd waarin Zeus de scepter zwaait vanaf de Olympus. In ons beeld van de Romeinse mythologie heeft ook altijd een mannelijke God aan de top gestaan, namelijk Jupiter. Zelfs in de rijke verzameling van Godinnen en Goden van het Hindoeïsme wordt de God Brahma gezien als de schepper die aan de top staat van het pantheon. In het Boeddhisme is er geen pantheon van Godinnen en Goden meer, maar staat nog steeds de mannelijke figuur van de Buddha centraal. De uitbeelding van hem, zittend in een meditatieve positie, heeft het beeld van het Boeddhisme in belangrijke mate bepaald.

Wat kunnen we, met deze culturele vorming, dan aanvangen met een culturele traditie waarin deze centrale mannelijke figuur ontbreekt, waarin alleen een Godin met een onbekende inheemse (bij)naam centraal heeft gestaan? Vanuit deze achtergrond is het eigenlijk wel begrijpelijk dat archeologen en historici – toen zij het spirituele/religieuze efgoed van de inheemse volken in de Lage Landen in kaart probeerden te brengen – de focus bij voorkeur hebben gelegd op een geromaniseerde inheemse God zoals Hercules Magusanus en deze naar voren hebben geschoven als oppergod van de Bataven – de stam die nog steeds als de belangrijkste vertegenwoordiger van het pre-Romeinse, inheemse efgoed van Nederland wordt beschouwd. Wat dit betreft, is het ironisch dat in de naam Hercules toch nog een verwijzing naar het Godinnenergoed is opgenomen: in de Griekse variant van deze God, Heracles, is namelijk de naam van de Godin

Hera duidelijk opgenomen. Heracles beschouwde Hera als een tegenstander tegen wie hij ook erg hard heeft gestreden – een moeizame strijd die hij uiteindelijk heeft gewonnen. Het Engelse woord *hero* ('held') is afgeleid van Heracles/Hercules.

Gallo-Romeinse en andere goddelijke paren

Het is interessant, en van belang voor het onderhavige verhaal, dat de inheemse Godin wel vaak, maar niet altijd, alleen werd uitgebeeld of vermeld. In de Gallo-Romeinse cultuur van West Europa werd zij soms ook gekoppeld aan een mannelijke God, om samen een goddelijk paar te vormen. Voorbeelden van deze Gallo-Romeinse goddelijke paren zijn Nantosuelta en Secullus, en Rosmerta en Mercurius. Hoewel in de Lage Landen de archeologische vondsten op het gebied van goddelijke paren spaarzaam zijn, moeten we niet vergeten dat in de Gallo-Romeinse periode het culturele gebied zich ver uitstrekte over de grenzen die we vandaag de dag kennen. We mogen ervan uitgaan dat de goddelijke paren ook een belangrijk element hebben gevormd in de spiritualiteit van onze verre voorouders die in deze streken hebben geleefd. En het is belangrijk dat ze iets heel waardevols toevoegen aan ons begrip van Heilige Natuur ervaringen. In de spiritualiteit van deze goddelijke paren was er geen exclusieve focus op het vrouwelijke. Er werd een belangrijke, inclusieve plek werd gegeven aan van het mannelijke, aan de waarde van de bijdrage daarvan aan het geheel, maar de nadruk bleef daarbij wel liggen op het vrouwelijke.

In onze westerse cultuur – met een christelijke invloedsfeer van tweeduizend jaar waarin God vanzelfsprekend alleenheerser is geweest – voelen we ons niet alleen onwennig bij de centrale verering van een Godin, maar ook bij het bestaan van goddelijke paren. Wat betreft de relatie tussen de vrouwelijke en mannelijke elementen in onze westerse cultuur, dragen we een lange patriarchale erfenis met ons mee – een erfenis waarin het mannelijke vanzelfsprekend superieur wordt geacht aan het vrouwelijke.

De geschiedenis van deze dominantie van het mannelijke over het vrouwelijke is heel goed beschreven door de Oostenrijkse / Amerikaanse onderzoeker Riane Eisler in haar boek *The Chalice and the Blade*.³² Zij heeft onze huidige westerse cultuur gekwalificeerd als een *dominatorcultuur*, en heeft die geplaatst tegenover de veel oudere

partnerschapscultuur. De goddelijke paren passen heel goed in die oudere partnerschapscultuur. Daarmee wordt uitdrukking gegeven aan het feit dat de Godin en God een wederkerige relatie met elkaar onderhouden, onafgebroken met elkaar samenwerken, hun krachten onderling uitwisselen en aanvullen, waardoor er een balans kan blijven bestaan tussen het vrouwelijke en het mannelijke. Het weerspiegelt een samenlevingsvorm waarin de focus ook lag op wederkerigheid, verbondenheid, balans en samenwerking. Dit zijn kwaliteiten die op zich niet specifiek aan een gender of sekse zijn gebonden, maar die wel vaak als meer ‘vrouwelijk’ zijn beschouwd – terwijl kwaliteiten zoals competitie, onafhankelijkheid en strijd vaak als meer ‘mannelijk’ zijn beschouwd. In die zin heeft in de partnerschapscultuur de nadruk meer gelegen op de Godin dan op de God, maar gebaseerd op de visie dat de beide godheden absoluut *gelijkwaardig* aan elkaar zijn en niet goed kunnen functioneren zonder elkaars bijdrage.

Voor het onderhavige verhaal is het belangrijk te vermelden dat er in de partnerschap een wijdverbreid bewustzijn bestond dat het menselijk leven niet onafhankelijk bestond, maar altijd was ingebed in en ook afhankelijk van de omringende natuurlijke wereld. De geesten van de mensen die deel uitmaakten van deze cultuur stonden open om Heilige Natuur ervaringen te ontvangen. Met de opkomst van de dominator cultuur begonnen de mensen zich in toenemende mate afgescheiden te voelen van de omringende natuurlijke wereld, en daarmee ook van elkaar. Dit betekende dat zij ook hun geesten steeds meer afsloten voor de Heilige Natuur ervaringen en er minder ontvankelijk voor werden.

Het zal niemand zijn ontgaan dat we momenteel in de westerse wereld nog steeds in een dominator cultuur leven. Toch kunnen we nog steeds overlevende elementen van de oudere partnerschap cultuur vinden. De wederkerige uitwisseling op het religieuze/spirituele gebied tussen het vrouwelijke en mannelijke is niet helemaal verdwenen en lijkt zelf weer aan kracht te winnen. Zoals bekend wordt binnen de Christelijke context sinds enkele decennia Maria Magdalena steeds vaker naar voren geschoven als de lang miskende partner van Jezus. Hoewel dit wordt onderbouwd door aandacht te vestigen op lang onderdrukte en (her)ontdekte teksten, heeft dit bij de kerkelijke instituten over het algemeen tot veel verontwaardiging en verzet geleid. In de katholieke traditie heeft men, wat de vertegenwoordiging van het vrouwelijke binnen de religie betreft, historisch

gezien wel een belangrijke plaats ingeruimd voor de Maagd Maria. Maar vooralsnog kan daarin geen belangrijke rol geaccepteerd worden voor Maria Magdalena als partner van Jezus – een relatie waarin beide gelijkwaardige krachten vertegenwoordigden die met elkaar hebben samengewerkt. Achter het verzet tegen Maria Magdalena als gelijkwaardige partner van Jezus schuilt vrij duidelijk het patriarchale erfgoed van de dominatorcultuur. Dit neemt niet weg dat het partnerschap van Jezus en Maria Magdalena buiten de kerkelijke instituten wel steeds meer waardering heeft gekregen.

Misschien wordt door deze koppeling van Jezus aan Maria Magdalena onbewust iets in ons opgeroepen dat we ooit in een ver verleden ook hebben gekend. En daarmee doel ik niet alleen op de goddelijke paren die in het verleden van onze eigen streken hebben bestaan, maar met name ook op het feit dat goddelijke paren ook hebben bestaan in het land waar de wortels van het Christendom liggen – in Israël. Sinds enkele decennia is steeds duidelijker boven water gekomen dat bij de oorspronkelijke, Kanaänitische bevolking van Israël Jahweh werd vergezeld door de Godin Asherah. Eigenlijk waren wat dit betreft de rollen zelfs omgedraaid, en lag de focus oorspronkelijk op Asherah – die vergezeld werd door Jahweh.

Dit Godenpaar van Asherah en Jahweh sloot aan bij een rijke cultuur die heeft bestaan in de landen rondom Israël, die goddelijke paren onder verschillende namen hebben gekend. Bij deze goddelijke paren was de mannelijke God zowel de zoon als de partner van de Godin. Over die verschillende goddelijke paren is al heel veel geschreven, maar laat ik hier toch aan paar ervan noemen. In Mesopotamië was Inanna gekoppeld aan Dumuzi, en iets later was Ishtar in die streken gekoppeld aan Tammuz; in het oude Egypte was er Isis en Osiris/Horus; in Anatolië was er Kybele en Attis. En natuurlijk heeft de traditie van het Godenpaar, zij op een wat verholde wijze, ook ingang gekregen in het Christendom. Hierin werd het Godinnenerfgoed opgesplitst in Maria met haar zoon, het kind Jezus, en in Maria Magdalena met de volwassen Jezus als haar partner. Met de huidige herwaardering van Maria Magdalena en haar partnerschap met Jezus, naast de al bestaande band tussen Jezus en zijn moeder Maria, wordt in feite de dubbele rol van de zoon/partner van de Godin in ere hersteld.

In andere culturen hebben ook goddelijke paren bestaan – bijvoorbeeld bij sommige inheemse gemeenschappen die tot op de dag van vandaag hun culturele erfgoed levend hebben kunnen houden. De Amerikaanse

antropoloog Patricia McBroom haalt in dit verband op het onderzoek aan van Barbara Alice Mann, die heeft betoogd dat in de cultuur van de Noord-Amerikaanse Iroquois, die ook wel Haudenosaunee worden genoemd, beide genders verantwoordelijk waren voor de schepping van het universum. Deze koppeling van vrouwelijke en mannelijke krachten aan elkaar tot een Godenpaar heeft zij ‘Twinning’ genoemd. Deze visie verschilde fundamenteel van de monotheïstische visie van de Europese kolonisten waarmee ze ooit in contact kwamen. Die kolonisten hebben deze inheemse spiritualiteitsbeleving helaas niet herkend, foutief uitgelegd en veralgemeniseerd tot een verering van een ‘Great Spirit’. McBroom heeft erop gewezen dat de visie van ‘Twinning’ niet is gebouwd op de afgewezen vertegenwoordiger van het Kwaad of de Duivel om de complexiteit van de natuur te verklaren, zoals in de monotheïstische religies wel het geval is geweest. Met ‘Twinning’ werd de complexiteit van de natuur haar geheel omarmd. Volgens McBroom sluit hiermee het inheemse geloofssysteem prachtig aan ‘bij de moderne ecologische behoeften om een gevoel van heiligheid in de natuur terug te halen’.³³

De lokale verbondenheid van het Godinnenerfgoed

Het leek me zinvol om de wijde verbreiding van de cultuur van de goddelijke paren kort te schetsen om te laten zien hoe de Gallo-Romeinse versie in een veel groter cultureel verhaal past. Maar laten we hier weer terugkeren naar de Gallo-Romeinse goddelijke paren van onze verre voorouders. Bij deze goddelijke paren kon de partner van de inheemse Godin een inheemse God zijn, maar ook Romeinse God. Ik heb wat dit betreft al gewezen op Nantosuelta en Secullus, en Rosmerta en Mercurius. Andere goddelijke paren zijn: Sirona en Apollo Grannus, Damona en Apollo Borvo, Nemetona en Mars Loucetius of Lenus Mars. Andersom, een Romeinse Godin die een paar vormde met een inheemse God, ben ik (nog) nergens tegengekomen.

De Romeinse soldaten en handelaars hadden hun Romeinse Goden en Godinnen meegebracht toen ze zich over Europa hadden verspreid. Het is opvallend dat meestal hun Romeinse God, soms met een inheems bijnaam aan hem toegevoegd, werd gekoppeld aan de inheemse Godin – waarvoor ze blijkbaar geen Romeins equivalent hadden kunnen vinden. Ik denk dat de cultuur van goddelijke paren laat zien dat deze inheemse Godin blijkbaar

sterk verbonden was met de lokale omgeving, en al werd vereerd toen de Romeinen in deze streken aankwamen. Vermoedelijk was de inheemse Godinverering zo sterk aanwezig geweest onder de lokale bevolking, dat zij erop heeft gestaan om die verering te continueren, met behoud van haar eigen (bij)naam. Zoals eerder aangegeven, zijn er wat dit betreft wel uitzonderingen, zoals Sulis die in het Engelse Bath geïdentificeerd werd met Minerva.

Het lijkt er in ieder geval op te duiden dat (de verbeelding van) het Godinnenerfgoed sterk verbonden was met (de spirituele beleving van) de lokale natuurlijke wereld. In vergelijking met het erfgoed van mannelijke Goden, blijkt het Godinnenerfgoed niet erg mobiel te zijn geweest. Voor mannelijke Goden, waaronder die uit het Romeinse pantheon, lijkt lokale verbondenheid met de omringende natuurlijke wereld veel minder een rol van betekenis te hebben gespeeld. Ondanks dat de verering van de Goden een heel groot gebied kon beslaan, dat helemaal vanuit Rome reikte tot in onze streken en dus zelfs meer dan een regionale betekenis hadden, moeten we daaruit niet afleiden dat zij daarom ook belangrijker waren dan de inheemse Godin.

De verhulde aanwezigheid van het mannelijke

Het is goed, denk ik, er even op te wijzen dat – zelfs wanneer er weinig bewijs is van goddelijke paren in Gallo-Romeinse periode in de Lage Landen en de Godin er voornamelijk alleen lijkt te zijn vereerd – het mannelijke aspect toch op een verhulde wijze aanwezig was in haar uitbeeldingen. Zoals reeds is aangegeven, nemen in de uitbeeldingen van Nehalennia de vruchten een belangrijke plek in: ze lagen op haar schoot en naast haar in een mand op de grond. Ze verwezen naar de agrarische achtergrond, en meer specifiek naar de periode van de oogst. Deze vruchten vertegenwoordigden de tijdelijke, materiële manifestatie van de schepping, het resultaat van het voortgaande cyclische scheppingsproces. De Godin zelf vertegenwoordigde het ongemanifesteerde rijk, de Heilige Matrix waaruit al het leven is voortgekomen en onafgebroken blijft voorkomen.

In de eerdere agrarische cultuur van de Neolithische periode (de Nieuwe Steentijd) werd de Godin met haar zoon/partner op een vergelijkbare manier uitgebeeld: zij werd meestal uitgebeeld met haar kind op haar schoot, in plaats van vruchten. Dit was de cultuur van de goddelijke paren, waaraan ik

hierboven al aandacht heb besteed. Zij koesterde zij haar (mannelijke) baby op haar schoot, de zoon die later ook haar partner werd. Zowel de vruchten als haar zoon waren geboren uit haar baarmoeder.

In de Gallo-Romeinse periode werd de Godin niet alleen uitgebeeld met vruchten op haar schoot, maar ook met en één baby of twee babies op haar schoot die zij voedde aan haar borsten. Deze uitbeeldingen van de Godin zijn bekend geworden als de *Dea nutrix*. Uit deze periode zijn voornamelijk veel kleine terracotta beeldjes van deze Dea nutrix gevonden, zowel op het Europese continent als in Engeland. Daarnaast zijn er ook grotere wijaltaren van deze Dea Nutrix gevonden – van haar alleen, of als onderdeel van de drievoudige uitbeelding van de Moedergodin, de Matres.³⁴

Er was geen sekse gekoppeld aan de babies van de Dea Nutrix (voor zover als ik weet). Maar zoals ik hierboven al heb aangegeven, werd in agrarische cultuur van de Neolititische periode de Godin op een vergelijkbare wijze uitgebeeld met haar zoon op haar schoot. De zoon/partner was de mannelijke ‘Jaargod’ die verbonden was met de agrarische cycli, met het proces van het zaaïen van zaden en het oogsten. Dit impliceert dat de vruchten op de schoot van de Godin geassocieerd kunnen worden met het mannelijke. Daarom kunnen we in de vruchten op Nehalennia’s schoot, en op de schoot van elke andere manifestatie van de Gallo-Romeinse Godin, een verhulde aanwezigheid van het mannelijke zien.

Het Heilige Huwelijk in de Keltische cultuur

Goddelijke paren zijn nauw verbonden met het concept van het *Heilige Huwelijk*. Dit concept richt de aandacht op de intieme relatie tussen de Godin en de God in zijn rol als haar partner. Om een beter beeld te krijgen van de diepere betekenis van de Gallo-Romeinse goddelijke paren, en het Heilige Huwelijk tussen de beide godheden, kunnen we kijken wat daarover is overgeleverd vanuit de Keltische cultuur. In België wordt de aanwezigheid van Gallische stammen in hun pre-Romeinse verleden erkend en daardoor ook het belang van het Keltische erfgoed. In Nederland wordt het pre-Romeinse verleden echter nog vaak vrij exclusief geassocieerd met de Germaanse erfgoed. Onderzoek heeft echter laten zien dat het Keltische erfgoed ook op Nederlandse bodem heeft bestaan.³⁵ In dit verband is het belangrijk te onderkennen dat het Keltische erfgoed oudere wortels heeft

dan het Germaanse erfgoed. En door het erkennen van de aanwezigheid van Keltische cultuur in de Lage Landen wordt de geest geopend voor het rijke Keltische erfgoed dat bewaard is gebleven in Engeland en Ierland.

De Engelse archeoloog Miranda Green heeft erop gewezen dat in de Keltische religie het moeilijk is om vast te stellen wie bij de goddelijke paren de centrale godheid is geweest en wie als partner aangeduid moet worden. Maar in dit verband heeft zij ook verwezen naar de Keltische cultuur in Ierland, waarin de ‘territorial goddess’ een ‘mortal sovereign’ als partner nam. Dus hier is de tijdelijke, sterfelijke koning of het stamhoofd, als de vertegenwoordiger van de God – net als bij de goddelijke paren elders – de partner van de Godin. Volgens Green zou het Heilige Huwelijk tussen beide ten grondslag kunnen liggen aan aanwezigheid van de goddelijke paren.³⁶

Van belang hierbij is ook dat volgens de Ierse archeoloog Barry Cunliffe alle Godinnen in de Ierse traditie van de Keltische mythologie afspiegelingen zijn van de ‘Moeder Aarde Godin’ en alle mannelijke Goden van de ‘Tribale God’, de God die primair verbonden was met de stam.³⁷ Dit zou kunnen verklaren waarom in de Lage Landen de Godin bekend is geworden onder diverse bijnamen: het bevestigt het feit dat de Godinnen niet als aparte entiteiten werden beschouwd, en in essentie, als afspiegelingen van de Moeder Aarde Godin, allemaal dezelfde oorsprong hadden. Hoewel alle Goden ook als afspiegelingen zijn van de ene Tribale God kunnen beschouwd, is er toch wel een belangrijk verschil met de Godin. De aanwezigheid van de Godin werd geassocieerd met de plek waar de stam was gevestigd. Zij was diep geworteld in de omringende natuurlijke wereld. De Stamgod, daarentegen, was niet zozeer verbonden met de plek waar de stam was gevestigd, maar met de stam zelf, en kreeg daarom ook vaak een naam die gerelateerd was aan die specifieke stam. Ik stel me voor dat, als stammen of gemeenschappen besloten te verhuizen om zich elders te gaan vestigen, ze hun Stamgod gewoon met hen mee namen, terwijl ze op de nieuwe vestigingsplek wel opnieuw contact moesten maken met de lokale aanwezigheid van de – ondeelbare – Moeder Aarde Godin.

Als aanvulling op het inzicht van Cunliffe heeft de Ierse Keltische onderzoeker Proinsias Mac Cana aangegeven dat de Heilige Soevereiniteit, vertegenwoordigd door de Godin als de personificatie van Ierland, een permanent en fundamenteel element was van de Ierse traditie. En volgens

hem zijn er aanwijzingen dat vergelijkbare religieuze opvattingen hebben bestaan op het Europese continent.³⁸ Daarom is het heel denkbaar dat de Keltische opvattingen over het Heilige Huwelijk en de link tussen Moeder Aarde Godin en de Tribale God – net de Gallo-Romeinse goddelijke paren – ook in onze streken moeten hebben bestaan. In de beleving van de Kelten, in Ierland en elders in Europa, was de Godin overal de personificatie van het omringende landschap, waarmee de plaatselijke koning of het stamhoofd – als vertegenwoordiger van de Tribale God – zich intiem moest verbinden via een Heilig Huwelijk ritueel om soevereiniteit te verkrijgen, het recht om te regeren. Door dit Heilige Huwelijk werden zowel de vruchtbaarheid van het land als het welzijn van zijn volk verzekerd. We mogen ervan uitgaan dat die intieme band van de mensen met het omringende land(schap) ook bevordelijk was voor de Heilige Natuur ervaringen van de mensen.

In de latere Koning Arthur verhalen over de (zoektocht naar de) Graal, die ook bekend zijn geweest in veel landen op het Europese continent, waaronder de Lage Landen, klonk dit Keltische erfgoed nog door. Deze laten zien hoe dramatisch de gevolgen zijn geweest (en nog steeds zijn) toen het – ogenschijnlijk simpele – concept van het Heilige Huwelijk zijn betekenis was beginnen te verliezen. In deze verhalen symboliseerde de figuur van de gewonde Visserkoning het wegvallen van deze huwelijksband. Het heeft geresulteerd in het ontstaan van de *Wasteland*, een toestand van het land waarin het land zelf onvruchtbaar was geworden, en tegelijkertijd een einde was gekomen aan de voorspoed en het welzijn onder de bevolking. Het laat zien dat in de middeleeuwen, net als in de oudere Keltische cultuur, de toestand van het land en die van de mensen nog steeds onlosmakelijk met elkaar waren verbonden – en dat dienstbaar leiderschap de belangrijkste kwaliteit was die de koning / het stamhoofd moest hebben en ook voortdurend in de praktijk moest brengen. Zijn onvermogen om het land en de mensen op deze manier te dienen leidde onvermijdelijk naar de *Wasteland*. Dit betekende ook een verlies van de intieme verbinding met de omringende natuurlijke wereld, het sluiting van de geesten van de mensen voor Heilige Natuur ervaringen. Het vinden van de Graal was gerelateerd aan het herstellen van de vruchtbaarheid van het land en van het welzijn van de mensen. En indirect betekende het vinden van de Graal ook dat de geesten opnieuw werden geopend om de Heilige

Natuur ervaringen te kunnen ontvangen. Ik hoef er hier nauwelijks op te wijzen dat deze ideeën nog steeds heel relevant zijn voor de wereld waarin we vandaag leven.

Dat het fenomeen van het Heilige Huwelijk zich sterk kon manifesteren in de Keltische cultuur zou volgens mij gerelateerd kunnen zijn aan het feit dat het ‘gewone’ Keltische huwelijk tussen twee partners veel egalitairder van aard was dan in andere Europese culturen. In dit verband heeft de Nederlandse archeoloog Alexander van de Bunt erop gewezen dat Keltische vrouwen vrijheden genoten ‘waar hun Griekse en Romeinse zusters slechts van konden dromen.’ Ze konden bijvoorbeeld hun echtgenoot zelf kiezen en ook verlaten als zij daar een goede reden voor hadden. In het Keltische huwelijk lag de macht niet exclusief bij de man.³⁹ In het Heilige Huwelijk werd de mannelijke vorm van uiterlijke macht, uitgevoerd door de koning of het stamhoofd, zelfs getransformeerd tot een dienstbaar leiderschap door zijn onlosmakelijke verbinding met het rijk van het vrouwelijke, met het omringende levende land.

Volledigheidshalve voeg ik hier aan toe dat het concept van het Heilig Huwelijk niet exclusief toegeschreven kan worden aan de Keltische cultuur. De Keltische cultuur bouwde net als elke andere cultuur voort op oudere, reeds bestaande cultuurelementen. Dat is dus ook het geval geweest met het Heilige Huwelijk, zoals Jessie Weston – een Engelse onderzoeker van de middeleeuwen en folklore – aan het begin van de 20^e eeuw al had ontdekt.⁴⁰ Bij al de goddelijke paren die ik hierboven heb genoemd, heeft het Heilige Huwelijk een centrale rol gespeeld. Dit culturele fenomeen is dus ooit wijdverbreid geweest over een heel groot gebied.

Het Heilige Huwelijk in de Steentijd

Het concept van het Heilige Huwelijk blijkt wat dit betreft op het Europees grondgebied wortels te hebben die zelfs helemaal teruggaan naar de pre-Keltische, Neolitische cultuur, de cultuur van de Nieuwe Steentijd. De Engelse meteoroloog en archeoloog Terence Meaden heeft diverse boeken en artikelen hierover geschreven. Ik heb een artikel gewijd aan zijn interessante onderzoek, getiteld ‘Het Heilige Huwelijk in de Steentijd’, dat gedownload kan worden op mijn website.⁴¹ Meaden heeft laten zien dat dit Heilige Huwelijk al – op een nonantropomorfe manier – werd uitgedrukt door de lay-out van steencirkels, waarbij hij Stonehenge heeft gebruikt als

een uitstekend voorbeeld daarvan. Als de zon opkomt tijdens de zomerzonnenuwende en de zonnestralen op de Heelstone buiten de cirkel vallen, wordt daardoor een lange, fallische schaduw gecreëerd die precies in het centrum van de steencirkel valt, op de Altar Stone. Deze fallische shadow vertegenwoordigt het mannelijke principe, en de ronde, baarmoederachtige vorm van de cirkel vertegenwoordigt het vrouwelijke principe. Volgens Meaden zijn vergelijkbare interacties onderdeel van de lay-out van veel andere steencirkels. Ook andere momenten van cyclische verandering in het jaar zijn geïntegreerd in de steencirkels.

In de Neolitische periode werden cirkels niet alleen aangelegd in steen. De mensen gebruikten daar ook houten palen voor, die in veel gevallen de tand des tijds natuurlijk niet hebben doorstaan. Maar gelukkig zijn er wel een paar van deze ‘woodhenges’ teruggevonden. In 1998 kwam zo’n cirkel van eikenhouten palen letterlijk boven water gekomen aan de kust bij het Engelse Norfolk, die de naam ‘Seahenge’ heeft meegekregen. En in Nederland zijn in 2017 bij Tiel ook restanten gevonden van zo’n houten cirkel – een vondst die pas in 2023 publiekelijk bekend is gemaakt. Alexander van de Bunt heeft er op gewezen dat deze houten cirkels ook blijken te zijn ‘uitgelijnd met horizonposities van de opkomende en ondergaande zon op sleuteldagen in het jaar, namelijk zomer- en winterwende, alsook de zogenaamde kruiskwartsdagen, die halverwege de seizoenen vielen’. Volgens hem bevestigt dit dat ‘de bewoners van de Lage Landen geen geïsoleerde gemeenschap vormden, maar deel uitmaakten van een complexe, interregionale wereld van uitwisseling en gedeelde inzichten’ In 2025 zijn ook dergelijke woodhenges in Denemarken aangetroffen. Van de Bunt concludeert dat hiermee steeds meer bewijs wordt geleverd ‘dat monumentale cirkels van hout en steen een diepgeworteld fenomeen waren in prehistorisch Europa.’ ⁴² Het bevestigt tevens dat in de Steentijd de nonantropomorfische ervaring en vormgeving van het Heilige Huwelijk wijd verbreid moet zijn geweest in Europa.

In andere megalitische bouwwerken uit de Neolithische periode, zoals bij de kunstmatige heuvel van Newgrange in Ierland, kan een vergelijkbare nonantropomorfische vormgeving van het Heilige Huwelijk worden herkend. Hier valt bij de opkomst van de zon tijdens de winterzonnenuwende een fallische zonnestraal helemaal tot in de binnenruimte van de heuvel, via een nauwe tunnel die bewust gecreëerd is voor dit doel. De

driedimensionale vorm van de ronde heuvel geeft zelfs een betere uitdrukking aan de vrouwelijke baarmoeder dan de steencirkel – en verwijst natuurlijk naar de Matrix van Moeder Aarde, de Heilige Baarmoeder waaruit al het aardse leven geboren wordt. Bij andere kunstmatige heuvels uit die periode, zoals Maes Howe op de Orkney Islands, is een vergelijkbare markering van de uitwisseling tussen vrouwelijke en mannelijke krachten onderdeel van de lay-out.

Toen elders ter wereld in deze periode het Heilige Huwelijk al antropomorf werd uitgebeeld – bijvoorbeeld door de goddelijke paren Inanna en Dumuzi en Ishtar en Tammuz in Mesopotamië – werd in het westen van Europa dit Heilige Huwelijk dus nog steeds op een nonantropomorfe, kosmische manier uitgedrukt. De Neolithische uitbeeldingen maken duidelijk dat het concept van het Heilige Huwelijk oorspronkelijk is voortgekomen uit samenlevingen waarin de ervaringen van buitendeurse spiritualiteit nog centraal stonden. Dit waren samenlevingen waarin de mensen zich vanzelfsprekend onlosmakelijk verbonden voelden met de grotere omringende natuurlijke wereld, waarin de menselijke wereld niet kan bestaan zonder die grotere context van ‘de meer-dan-menselijke wereld’ (om de terminologie van de David Abram te gebruiken).⁴³

Hoewel in de latere antropomorfe uitbeeldingen van het Heilige Huwelijk die verbondenheid met de omringende natuurlijke wereld minder op de voorgrond leek te staan, bleef die verbondenheid wel degelijk erin aanwezig. Dit blijkt nog duidelijk uit de Arthuriaanse Graalverhalen, wanneer het wegvallen van de huwelijksband tussen de koning/het stamhoofd en de Godin van het Land direct tot gevolg had dat de Wasteland was ontstaan, een toestand waarin het lot van het land en van de mensen nog steeds onlosmakelijk met elkaar verbonden was. In de Wasteland was de onvruchtbaarheid van het land direct verbonden met het lijden van de mensen. En dat is – zoals iedereen in zijn of haar eigen leven kan waarnemen – nog steeds het geval, tot op de dag van vandaag.

Waarschuwingen en wijze inzichten van inheemse gemeenschappen

De verbinding tussen de vruchtbaarheid van het land en het welzijn van de mensen – en de verbinding tussen het verlies van beide – heeft dus hele oude wortels. Deze wortels zijn dusdanig diep dat inheemse

gemeenschappen die tot in onze tijd zelfs levend hebben kunnen houden. In de 19^e eeuw gaf de ‘Native Armerican’ Chief Seattle er al uitdrukking aan toen hij stelde: ‘De mensheid heeft het web van het leven niet gewoven. Wij zijn slechts een draadje daarin. Wat we het web aandoen, doen we onszelf aan.’ Hoewel deze woorden als in the 19^e eeuw werden verspreid, lijkt de betekenis van zijn boodschap pas in onze tijd goed door te dringen en we ons nu pas collectief bewuster te worden van de relevantie van zijn woorden.

In dit verband waarschuwen de Kogi – een nog levende inheemse stam in Colombia – ons in de westerse wereld (in de film *Aluna* uit 2012) voor de schade die wij hebben toegebracht, en nog steeds toebrengen, aan de aarde: ‘Jullie verminken de wereld, omdat jullie je de Grote Moeder niet herinneren. Als jullie niet stoppen, zal de wereld sterven’ (...) ‘Als jullie wisten dat Zij kan voelen, zouden jullie stoppen.’ De Amerikaanse cultuurfilosoof Charles Eisenstein, die een prachtig essay heeft geschreven over deze visie van de Kogi, voegt de volgende opmerking eraan toe: ‘Voor de Kogi is materie gemanifesteerd denken, het denken van de Moeder.’⁴⁴ De Kogi herinneren ons er aan dat we geen relatie meer onderhouden met de Godin van het Land en laten ons weten dat het helen van de Wasteland waarin we leven essentieel is voor ons overleven – en dat we daarmee dichtbij huis kunnen beginnen: door goed zorg te dragen voor voor het omringende landschap. Omdat vergeleken met ons menselijk lichaam het omringende landschap het grotere lichaam is waarin we allemaal ingebed zijn, zal het herstellen van de gezondheid van het land een helend effect hebben op onze individuele gezondheid en op onze relaties.

De Ierse architect Nuala King, die inheemse Australische nederzettingen heeft bestudeerd, heeft een interessant verbinding gevonden tussen het wereldbeeld van de ‘aboriginals’ en het wereldbeeld dat heeft bestaan in het oude (pre-)Keltische Ierland. In dit verband heeft zij gewezen op het inheemse ‘aboriginal’ concept *Kanyini*. Dit is een Heilig principe van ‘zorgen en verantwoordelijkheid praktiseren voor alle wezens en voor het land dat hen ondersteunt.’ (...) ‘Kanyini leven is leven alsof je adem belangrijk is voor de bomen, de stenen, de wateren, de winden: het is verantwoordelijk zijn om het hele wezen van het zijn intact te houden door daden van aandacht en wederkerigheid.’⁴⁵ In dit principe zie ik een overeenkomst met het Keltische concept van het Heilige Huwelijk tussen de

koning/het stamhoofd en de Godin van het Land, waardoor ook verantwoordelijkheid, aandacht en zorg voor het land en de mensen werd gegenereerd. Het feit dat een vergelijkbaar wereldbeeld heeft bestaan aan de andere kant van de planeet en ook heeft kunnen voortleven tot in de huidige tijd, is erg hoopvol.

Inheemse gemeenschappen hebben altijd geweten dat we alleen in contact kunnen komen met de Grote Moeder door volledig aanwezig te zijn in de omringende natuurlijke wereld, om de wederkerige communicatie met Haar uit de eerste hand te ervaren. The Amerikaanse antropoloog Keith Basso heeft een interessante term hiervoor voorgesteld. Tijdens zijn onderzoek bij de Apache gemeenschap Cibique viel het hem op dat het contact voor de mensen uit veel meer bestond dan het simpele *face-to-face* contact dat de mensen hadden met elkaar. De lokale plekken bleken ook een speciale persoonlijke betekenis voor hen te hebben, die voor mintens zo belangrijk was dan de relaties tussen mensen. Basso heeft daarom de term *face-to-place* contact voorgesteld om de intieme relatie aan te duiden die zij hadden met de plek waar hun dagelijkse leven zich afspeelde, het intense wederkerige contact tussen hen en de natuurlijke wereld om hen heen.⁴⁶ Met deze term wordt ook benadrukt dat je voor een Heilige Natuur ervaring persoonlijk aanwezig moet op een plek om volledig de kracht van die plek te kunnen ervaren.

Dit soort waarschuwingen en wijze inzichten komen naar buiten vanuit inheemse gemeenschappen overal ter wereld. Zij lijken nog niet te zijn vergeten hoe krachtig en belangrijk het oeroude concept van het Heilige Huwelijk is – van waaruit de mensen bij al hun daden voortdurend worden aangespoord om rekening te houden met de grotere context van de natuurlijke wereld – en hoe belangrijk het ook is voor onze huidige wereld, om ons te helpen de verstoorde balans op diverse niveaus te herstellen.

De aanwezigheid van het Godinnenerfgoed ervaren

Ik heb hierboven al laten zien dat de ervaring van de geest van de plek nauw verbonden is geweest met het Godinnenerfgoed. In feite is het *face-to-place* contact waar Basso over heeft gesproken een essentieel aspect van zo'n ervaring. In het *face-to-place* contact met de omringende natuurlijke wereld werd de aanwezigheid van de Godin ervaren – in het landschap zelf, en in facetten daarvan, zoals de rivier, de zee, het bos, de dieren. Dat wat dit

betreft de relatie van de Godin met de omringende natuur heel anders is geweest dan die van een mannelijke God, hebben de Jungiaanse onderzoekers Anne Baring en Jules Cashford duidelijk gemaakt in hun – nog steeds indrukwekkende – studie *The Myth of the Goddess*.⁴⁷ Zij hebben betoogd, dat de Godin het leven nooit van buitenaf heeft geschapen, zoals de mannelijke Scheppergod dat heeft gedaan – zoals we Hem kennen van de monotheïstische religies. Deze Godinnelijke schepping is ook geen gebeurtenis die alleen ergens in een ver verleden heeft plaatsgehad, maar is een schepping die afgebroken blijft plaatsvinden in het hier en nu. Van het kosmische tot het lokale niveau omhult Zij al het leven in haar Heilige Matrix en schept Zij het leven van binnenuit – net zoals dat in de baarmoeder van de menselijke moeder gebeurt. Het is een mysterieus proces van onvoorstelbare omvang. Het laat zien dat het leven altijd bezielde is en veel meer omvat dan de materiële manifestatie ervan. Daarom bleef Zij, en blijft Zij nog steeds, altijd voelbaar aanwezig in Haar schepping(en). Deze Godin-manier van leven scheppen vormt de basis van de bezielde realiteit waarin Heilige Natuur ervaringen kunnen plaatsvinden.

Haar aanwezigheid werd ooit door de mensen op nonantropomorfe wijze overal om hen heen in de natuurlijke wereld ervaren. Voor onze verre voorouders was Zij de rivier als het bos, het meer, de zee, het dier, de plant – de hele natuur in haar bezielde vorm, waarin hun eigen menselijke natuur ook volledig was opgenomen. Vandaar dat bijvoorbeeld veel rivieren in Europa nog de naam van een Godin in zich dragen: zoals de Boyne in Ierland (vernoemd naar Boann), de Seine in Frankrijk (vernoemd naar Sequana), en de Roer in Nederland (vernoemd naar Rura). In deze bezielde beleving van de natuur was de lokale omgeving direct verbonden met de universele, kosmische dimensie.

Het is belangrijk te beseffen dat we door de intense vorm van face-to-place contact in het Godin traditie ons altijd in de positie hebben gevoeld van *toebehoren* aan de omringende natuurlijke wereld. In het Engels hebben ze hiervoor een mooi werkwoord: *to belong*. *We belong to Sacred Nature*. En dit is dus een omgekeerde relatie vergeleken met degene waaraan de meerderheid van de mensen in de moderne wereld gewend zijn geraakt, namelijk een natuurlijke wereld die vanzelfsprekend aan ons toebehoort, die wij als eigenaren in bezit kunnen nemen. In de oorspronkelijke vorm van *belonging to*, van toebehoren aan, komt de natuurlijke wereld altijd eerst –

en door dit gevoel van toebehoren aan de natuurlijke wereld opent de Heilige dimensie zich voor ons. Door het omkeren van die relatie, en onszelf in de positie te plaatsen van *grondbezitters*, wordt het land direct gereduceerd tot slechts materie, tot een ‘collection of objects’, en verliest de natuurlijke wereld haar Heilige kwaliteit. Kortgezegd: je kan nooit iets bezitten waar je je een onlosmakelijk deel van voelt. Daarom zijn Heilige Natuur ervaringen en grondbezit nooit goed samen gegaan.

De strijd tegen lokale spirituele belevingen

Het is geweldig om te weten dat het wereldbeeld dat samengaat met de Godin-manier van leven scheppen deel heeft uitgemaakt van de diverse manifestaties van Godinverering die hebben bestaan in de Lage Landen tot in de Gallo-Romeinse periode. Het omvatte ook het zorgen voor haar schepping door het Heilige Huwelijk principe, and het ervaren van een diep gevoel van toebehoren aan de omringende natuurlijke wereld. Het wordt nog niet breed beseft, dat met de vondsten van de vele wijaltaren uit de Gallo-Romeinse tijd die gewijd waren aan de verering van de Godin, iets heel erg ouds en van grote waarde bewaard was gebleven in het rivierengebied van de Lage Landen: van een pre-patriarchale tijd in Europa, van een partnerschap cultuur die vooraf is gegaan aan de dominator cultuur waarin we tot de dag van vandaag leven. De opkomst van de dominator cultuur was een gevolg van de Patriarchale Verschuiving – een diepgaand cultureel veranderingsproces in de westerse cultuur, dat ongeveer 6000 jaar is begonnen in Mesopotamië en zich van daaruit geleidelijk heeft verspreid naar Europa en vanaf de periode van de ‘Ondekkingsreizen’ verder over de hele wereld. In mijn boek *Het helende verhaal* uit 2023, heb ik uitgebreid hierover geschreven.⁴⁸ Dit veranderingsproces is ook nauw verbonden met de collectieve verslechtering van de Heilige Natuur ervaringen die de mensen hebben en de toegenomen strijd tegen dit soort lokale spirituele ervaringen.

Dit neemt niet weg dat zich sinds de introductie van de patriarchale samenlevingsvorm in de Europese cultuur er in die cultuur een voortdurende strijd heeft plaatsgevonden tegen allerlei lokale, inheemse vormen van spiritualiteitsbeleving die uit de pre-patriarchale tijd hadden weten te overleven. Op het Nederlandse grondgebied heeft die strijd ook een lange geschiedenis, die een onderdeel is geweest van de introductie van

het christendom in onze streken in de 7/8^e eeuw na Christus. De daarbij betrokken predikers Bonifatius en Willibrord heb ik al eerder genoemd. Bekend is hoe zij en andere christelijke missionarissen zich in die tijd, in hun bekeringsdrift, hadden gericht op het verwoesten van ‘heidense’ heiligdommen.⁴⁹ Zij streden tegen de lokale inheemse vereringsvormen die ze aantroffen, waaronder boom- en bronverering, en maakten er flink werk van om deze te ‘christianiseren’. Bekend is dat zij de Heilige bomen van de inheemse bevolking hebben omgehakt. Elementen die moeilijk uit te roeien bleken zoals bronvereringen werden gechristianiseerd, in de hoop dat de daarmee verbonden ‘heidense’ godheid geleidelijk uit het menselijk bewustzijn zou verdwijnen. De bronnen werden daarom verbonden aan de daden van christelijke Heiligen. Tot op de dag van vandaag is Willibrord een katholieke Heilige gebleven en zijn veel katholieke kerken aan hem gewijd.

In de verbinding van een bron aan een christelijke Heilige kunnen we goed zien hoe een oorspronkelijke non-antropomorfe bronverering – de directe verering van Moeder Natuur, van de Godin – verschoof naar de antropomorfe verering van een mens – de verering van een Heilige, die de (mannelijke) God van het christendom veretegenwoordigde. De christianisering was in belangrijke mate ook een antropomorfiseringsproces, waarbij de focus ook verschoof van het vrouwelijke naar het mannelijke.

Interessant is dat Willibrord’s strijd tegen de inheemse vereringspraktijken ook in de Zeeuwse regio heeft plaatsgevonden – in de regio waar tot enkele eeuwen daarvoor Nehalennia werd vereerd. Willibrord trof daar, toen hij in het jaar 690 daar het Christendom kwam verkondigen, nog steeds elementen van ‘heidense’ verering aan, waaronder boomverering. Er is opgetekend dat hij daar toen een Heilige boom zou hebben omgehakt. Bij Zoutelande bevindt zich nog een bron die aan Willibrord is gewijd, hetgeen doet vermoeden dat deze ‘heidense’ bron ooit door hem is gechristianiseerd.⁵⁰ Het is niet te ver gezocht om in deze ‘heidense’ boom- en bronverering elementen van Godinverering te herkennen. Ondanks het feit dat de twee tempels gewijd aan Nehalennia, in Domburg en Colijnsplaat – met de vele wijaltaren die daar ter ere van haar waren opgericht – door stormen en overstromingen in de 2/3^e eeuw waren weggevaagd, is het denkbaar dat na die periode de inheemse bevolking hun verering van Nehalennia nog enkele jaren – misschien zelfs eeuwen –

hebben gecontinueerd. Deze verering had immers ook had bestaan voordat de tempels waren gebouwd en voordat de wijaltaren waren opgericht door Romeinse handelaren in de Gallo-Romeinse tijd.

Met de strijd tegen de inheemse vereringspraktijken en de omzetting ervan naar de verering van christelijke Heiligen, werd niet alleen een ingrijpend antropomorfiseringsproces op spiritueel/religieus gebied in gang gezet. Het betekende ook dat de spirituele beleving van de inheemse bevolking, die specifiek gefocust was op de natuurlijke wereld waarin zij zich opgenomen voelden, geleidelijk steeds meer plaats ging maken voor een religieuze beleving die gekoppeld was aan verhalen uit de Bijbel – geschreven verhalen die zich ergens ver weg van de lokale omgeving hadden afgespeeld. Het genereerde een verschuiving van het beleven van buitendeurse spiritualiteit naar het beleven van een binnendeurse religie. Het is bekend dat door de eeuwen heen de binnendeurse religie van het christendom steeds meer terrein heeft gewonnen in Nederland. Het betekende dat er collectief steeds minder ruimte en begrip bleef voor Heilige Natuur ervaringen, waarin de mensen een wederkerige relatie voelden tussen hun eigen leven en dat van het bezielde landschap om hen heen.

Nadat predikers zoals Bonifatius en Willebrord hadden laten zien dat, anders dan de Romeinen voor hen, de christenen de inheemse vereringspraktijken niet moesten tolereren en de strijd ermee moesten aanbinden, is een dergelijke intolerantie en strijd tegen ‘heidense’ opvattingen en praktijken altijd een belangrijke rol blijven spelen in het institutionele christendom. Het is veelzeggend dat – toen de wijaltaren en de resten van een tempel ter ere Nehalennia in 1647 op het strand bij Domburg waren gevonden – de Leidse professor Marcus Zuerius Van Boxhorn in een brief gewijd aan die ontdekking Nehalennia heeft gekwalificeerd als ‘een afgodinne’, als de vrouwelijke vorm van een afgod.⁵¹ Kortom, vanuit de heersende christelijke visie (die ook het academische wereldbeeld vorm had gegeven) werd Zij duizend jaar na Willibrord nog steeds afgeschreven als een onderdeel van ‘heidense afgoderij’, als een verwerpelijk cultuurelement waar de mensen zich niet te veel in moesten verdiepen.

Deze nogal diep gewortelde intolerantie en strijd tegen het inheemse spirituele erfgoed hebben Europese kolonisten vanaf de 16^e eeuw ook met zich mee naar de plekken die ze koloniseerden in de ‘Nieuwe Wereld’. De

Engelse holistische natuurkundige David Peat, die zich verdiept heeft in de connectie tussen de visie van de ‘Native Americans’ en de nieuwe inzichten in de natuurkunde, heeft opgemerkt dat de regeringen van Canada en de Verenigde Staten de religies van the ‘Native Americans’ verboden – en dat er verhalen zijn dat zelfs na de Tweede Wereldoorlog katholieke priesters de locatie van ‘the Sacred Sun Dance’ opzochten en betraden om deze te verstoren.⁵² Wat dit betreft, blijkt er niet veel veranderd te zijn sinds de eerste christelijke predikers waren begonnen met het omhakken van de Heilige bomen in de 7^e eeuw.

Binnen het christendom is er tot op de dag van vandaag een negatief beeld van de omringende natuurlijke wereld blijven bestaan. Theologe Magda van der Ende heeft recentelijk beschreven hoe in haar religieuze opvoeding en theologiestudie nog steeds werd benadrukt dat het christendom niets te maken heeft met het lichaam en de natuur, en er zelfs afwijzend tegenover staat: ‘Vrouwen waren vooral vrouwen-van; ze dienden hun man naar beste kunnen. (...) Voor het lichaam als onderdeel van de natuur, laat staan een vrouwelijk lichaam met haar cycli, was weinig ruimte. (...) Het lichamelijke werd beschouwd als van mindere, lagere waarde. Tijdens de theologiestudie hoorde ik ook nog dat God niet in de natuur te vinden is. Dat was een kenmerk van het heidendom. God was uitsluitend en alleen in het geopenbaarde woord te kennen. Alle andere wegen waren dwaalwegen.’⁵³

Natuurlijk zijn er door de tijd heen diverse pogingen ondernomen om een brug te slaan tussen de christelijke religie en de natuur. Mystici zoals Franciscus van Assisi en Hildegard von Bingen, een filosoof zoals Spinoza, en recentelijk de eerder genoemde Thomas Berry en zelfs de voormalige Paus Franciscus, hebben allemaal geprobeerd om die brug te slaan. En door de eeuwen heen hebben Mariaverschijningen, bedevaarten en processies de christelijke religie en de natuur wat dichterbij elkaar proberen te brengen. Zie mijn artikel ‘Vrouwelijke verschijningen in de natuur’ over dit thema, dat op mijn website gedownload kan worden.⁵⁴ Ondanks al die inspanningen is het, volgens mij, helaas nog niet gelukt om de mainstream visie van het christendom tot een echte natuurvriendelijke en tolerante religie te transformeren. In het christelijke wereldbeeld blijft een ‘heidense’ label aan de natuur kleven – een label dat er al aan kleeft sinds de eerste predikers de strijd aanboden met inheemse vereringspraktijken –, zeker

als de natuur daarbij wordt geassocieerd met een spiritualiteitsbeleving en er een Heilige kwaliteit aan wordt toegekend.

De impact van kolonisatieprocessen

Om een goed beeld te krijgen van de capaciteit van de mensen in westerse of verwesterde landen – waaronder de mensen die op het grondgebied van de Lage Landen leven – om zich te verbinden met de omringende natuurlijke wereld, om geesten te hebben die open staan voor Heilige Natuur ervaringen, moeten we ook nader kijken naar het fenomeen van *colonisatie*. Als we denken aan kolonisatie, dan denken we al gauw en exclusief aan de Europeanen die vanaf het einde van de 15^e eeuw op hun ‘Ontdekkingsreizen’ afreisden naar ‘de Nieuwe Wereld’. We denken dan aan het feit dat ze kolonieën zijn gaan stichten die verbonden werden met hun land van herkomst – aan de imperialistische ‘Wereldrijken’ die daardoor in het leven werden geroepen. We weten dat in die periode de Lage Landen (voordat ze waren opgesplitst in Nederland, België en Luxemburg) ook zijn uitgegroeid tot zo’n wereldrijk.

Er wordt volgens mij nog te weinig bij stilgestaan dat de bewoners van de Lage Landen ooit ook heeft geleden onder kolonisatie door een macht die van elders kwam. Lang geleden is ons grondgebied, in ieder geval tot aan de Rijn, ingelijfd geweest in het imperialistische Romeinse Rijk. Net als elders, is dat kolonisatieproces gepaard gegaan met veel geweld en veel slachtoffers. Hoewel er steeds meer aandacht is voor de immense culturele schade die de Romeinse veroveringstochten hebben toegebracht aan andere landen, waaronder ook de Lage Landen, worden we nog steeds bespookt door het idee dat de Romeinen ons voornamelijk beschaving and culturele ontwikkeling hebben gebracht. Ik heb er eerder al naar verwezen, toen ik sprak over het beeld dat is verspreid door de archeologie, door boeken en door de tentoonstellingen van vondsten in museums. In dit opzicht is de focus ook nogal sterk gericht op het romaniseringsproces, op de positieve invloed van de Romeinse veroveraars op de inheemse cultuur. Hoewel we spreken over een Gallo-Romeinse cultuur, wordt er veel minder aandacht besteed aan het feit dat er andersom ook een invloed is uitgegaan van de inheemse bevolking op de hier vestigende Romeinen, via een celtiseringsproces of een germaniseringsproces.

De geschiedenis wordt nog steeds vaak eenzijdig geschreven vanuit het perspectief van de veroveraars, in dit geval van de Romeinen. Dit zien we bijvoorbeeld ook nog in het boekje *De Romeinen in Zeeland*. Daarin wordt weinig of niets gezegd over de bloedige Romeinse strijd tegen de Menapische bevolking. De Romeinen worden wel veroveraars genoemd, maar er wordt toch vooral gewezen op de voordelen die de romanisering hebben gebracht naar deze streek: ze brachten het schrift, introduceerde het bouwen met stenen, verrijkte het eten met allerlei nieuwe producten, gaven een impuls aan de handel, etc. Als strijd ter sprake komt, dan wordt de nadruk gelegd op de dreiging van andere inheemse stammen: ‘We moeten militaire activiteiten in het kustgebied vooral zien als een weerwoord op de regelmatig voorkomende strooptochten vanuit zee door de Germaanse Chauken. (...) Afgezien van de beruchte invallen van de Chauki hebben de Romeinse veroveraars zeker ook een algemene consolidatie van de van strategisch belang zijnde streek op het oog gehad, zowel ter beveiliging van enkele belangrijke heirwegen over land als voor de bescherming van de vitale handelsroutes langs te kust.’⁵⁵ Kortom, volgens deze visie lag bij de Romeinen de focus op de handel.

Zoals kolonisten overal ter wereld altijd hebben laten zien, presteren ze het vaak om lange tijd buitenstaanders te blijven in hun nieuwe leefomgeving. De meerderheid van de Amerikanen hebben zich, ondanks dat zij al generaties lang op het Amerikaanse grondgebied wonen, nog steeds niet verzoend met de inheemse bevolkingsgroepen die via hun beleving van buitendeurse spiritualiteit zich nog ingebed voelden in het omringende landschap – en dus open stonden voor Heilige Natuur ervaring. Het is belangrijk om te realiseren dat er iets vergelijkbaars lang geleden is gebeurd op in Europa, toen the Romeinen de strijd aanboden met de inheemse culturen waarmee ze werden geconfronteerd. In dit opzicht hebben de volken in Europa die destijds overwonnen zijn en van wie de culturen geromaniseerd zijn, inclusief die van onze voorouders die op het grondgebied leefden van de Lage Landen, ook altijd dat buitenstaander gevoel een beetje gehouden. Zonder er nog bewust van te zijn, zijn we, vanwege dat ingrijpende trauma van lang geleden, tot op zekere hoogte altijd vreemden gebleven in ons eigen land, niet echt meer in staat om onszelf nog diep ingebed te voelen in de natuurlijke wereld om ons heen. De wijze waarop het land – in het bijzonder, in Nederland – door een

eeuwenlang proces inpoldering en urbanisatie in toenemende mate is omgevormd naar onze menselijke behoeften, heeft daarbij natuurlijk ook niet echt geholpen.

Sinds een paar decennia is er, zoals bekend, er een wereldwijde beweging op gang gekomen om de culturele schade, die door het eeuwenlange kolonisatieproces van de Europeanen is aangericht – waaronder slavernij, discriminatie, onderdrukking, Apartheid –, onder ogen te zien en zoveel mogelijk te herstellen. Het zou goed zijn om, in het verlengde daarvan, ook bewuster te worden van de schade die ooit op het Europese grondgebied is veroorzaakt door kolonisatie, waardoor de culturele rijkdom van onze verre voorouders helemaal uit ons bewustzijn lijkt te zijn verdwenen of nog steeds vaak in een negatief – barbaars, heidens of primitief – daglicht wordt gezet.

Het proces van secularisering en urbanisering

De afnemende invloed van de binnendeurse christelijke religie die zich laatste eeuwen heeft afgetekend – het secularisatieproces –, heeft in de Lage Landen nog niet een collectieve herontdekking op gang gebracht van buitendeurse spiritualiteit. Het ultieme belang daarvan voor de balans en zingeving van ons dagelijks leven wordt helaas nog niet breed onderkend. Het is wat dit betreft opvallend, en eigenlijk ook wel merkwaardig, dat ondanks dat dit seculariseringsproces de afgelopen eeuwen steeds meer terrein is gaan winnen, in de archeologie en de geschiedenis de waardering voor de regionale betekenis van ‘religieuze culten’ nog steeds veel hoger is gebleven dan die voor degene die ‘slechts’ een lokale betekenis hebben gehad. Daardoor worden de diverse manieren waarop aanwezigheid van de Godin zich heeft gemanifesteerd in de Lage Landen – op zijn minst tot in de Gallo-Romeinse tijd, en waarschijnlijk zelfs tot veel later – helaas nog niet op waarde geschat.

We kunnen wel zien dat er wat hernieuwde belangstelling is gekomen voor buitendeurse spiritualiteitsbeleving, maar die is nog voornamelijk beperkt tot de zogenoemde ‘esoterische kringen’ en is zeker nog niet mainstream geworden. Sinds we onszelf steeds meer hebben losgemaakt en/of bevrijd van de verschillende institutionele vormgevingen van het christendom, lijken veel mensen toch nog steeds een argwaan te blijven voelen voor alles wat valt onder de noemer van ‘spiritualiteit’. De

‘mainstream’ media, wetenschap en politiek lijken dit gebied nog steeds zoveel mogelijk te vermijden. De voortschrijdende urbanisering heeft velen van het gevoel gegeven dat het leven exclusief draait om onze menselijke samenleving, dat het landschap niet veel meer is dan een aardig achtergronddecor voor onze samenleving; dat het volledig maakbaar is, en eenzijdig aangepast en heringericht kan worden naar onze wensen. Deze mentaliteit leeft wellicht wat minder sterk in de landelijke gebieden van de Lage Landen, maar ook daar zijn de meeste mensen – zeker in de regio’s die aangeduid worden als de Nederlandse ‘Bible belt’ – nog niet veel dichter bij een herontdekking van de Heilige Natuur ervaring gekomen.

Culturele continueringen

Maar ondanks de vergaande verstedelijking en voortdurende herinrichting van landschappen, en de afwezigheid in de Lage Landen van schaars bewoonde heuvels en berggebieden – wellicht met uitzondering van sommige delen van de Ardennen –, is de kracht van de natuur toch ook in deze streken nooit verdwenen. In de eerste plaats is die kracht uiteraard aanwezig in de zee en de rivieren, die op veel plekken in de Lage Landen niet heel ver verwijderd zijn. De zee is met name een krachtige aanwezigheid hier. Behalve dat zij altijd een bedreiging heeft gevormd waartegen mensen zich eeuwenlang moesten beschermen, kan zij ook nog steeds Heilige Natuur ervaringen wakkerschudden. In dit verband heeft de Anglo-Ierse schrijfster Lucy Pearce, die aan de kust van East Cork in Ierland leeft, het volgende gezegd: ‘Het idee van een levende relatie te hebben met iets niet-menselijks of zelfs ‘levenloos’ mag vreemd klinken in moderne oren. Maar zo is het geweest voor de meeste mensen die geleefd hebben bij of gewerkt hebben op de zee sinds het begin van ons verhaal.’ Volgens haar, moesten zij een dynamische relatie ontwikkelen met de zee, ‘die de grillen van de wind en de golven respecteerte, die de sterren volgde en de ongeziene krachten eerde.’ (...) ‘Zij leefden in wederkerigheid met haar, wetende dat de zee net zo goed kan geven als ze kan nemen.’⁵⁶ Ondanks de beschermende dijken en de veel veiligere scheepvaart, worden we er in de Lage Landen door de stijgende zeespiegel vanwege klimaatverandering tot op de dag van vandaag aan herinnerd dat relatie met de zee in essentie wederkerig van aard is.

We hoeven eigenlijk niet eens de deur uit om de krachtige aanwezigheid van de natuurlijke wereld te ervaren. De natuur is echt overal aanwezig: in de zwaartekracht waardoor we kunnen aarden op de plek waar we ons bevinden, in een stoel waarin we kunnen gaam zitten en in alle meubels die niet door de kamer gaan zweven; in de electriciteit die door stroomdraden onze apparaten laten functioneren; in de onzichtbare velden, waartoe onze mobiele telefoons en PC's toegang hebben; in ons lichaam dat door het constant proces van in- en uitadmen van lucht, het regelmatig drinken van water en eten van voedsel kan blijven voortleven. We hebben zelfs niet ons eigen lichaam ontworpen – de natuur heeft dat voor ons gedaan. We zijn altijd opgenomen in een gigantisch web of netwerk, zoals Chief Seattle ons in de 19^e eeuw al heeft verteld. We zijn overal en altijd een onlosmakelijk deel van de Aarde Gemeenschap, waarin naast wij mensen ook alle planten en dieren zijn opgenomen en onafgebroken in een wederkerig uitwisselingsproces met elkaar in verbinding staan.

Het is ook belangrijk om in gedachten te houden dat onze ideeën over wat bewustzijn eigenlijk is in de laatste decennia aan het veranderen is. Het is steeds duidelijker geworden dat ons bewustzijn niet langer als een exceptionele, menselijke eigenschap beschouwd moet worden die voortkomt uit onze hersencellen, maar dat het een primaire eigenschap is waar de hele natuur op alle niveaus van doortrokken is. Dit zorgt ervoor dat het besef ook steeds meer het besef doordringt dat we – alleen al door onze bewuste ervaring van het leven – een onlosmakelijk onderdeel uitmaken van de natuur. Maar dit alles neemt niet weg dat regelmatig bezoek aan 'wilde, omgetemde' natuurgebieden uiteraard wel helpen om onze beleving van de natuur flink te verdiepen, om ons gevoel van ingebed zijn in de omringende natuurlijke wereld bevestigd te voelen, en om ons daardoor ook weer bewuster te worden van de Heilige dimensie ervan.

Het is gelukkig nooit echt gelukt om diepgewortelde spirituele belevingsvormen van het landschap helemaal uit te roeien – al hebben veel mensen door de eeuwen heen wel die intentie gehad. Christelijke kerken werden vaak precies gebouwd op de Heilige plekken van de pre-christelijke volkeren waarvan zij de vereringspraktijken wilden vernietigen en vervangen door die van henzelf, en die pre-christelijke volkeren hadden eerder zo'n zelfde poging gedaan om nog oudere Heilige plekken te

integreren in hun cultuur. In alle culturele veranderingen bleven altijd elementen uit de voorgaande culturen doorklinken.

Ook inhoudelijk hebben de vereringspraktijken, die pretendeerden iets volkomen nieuws te brengen, een continuering van oudere vereringspraktijken laten zien. Zoals eerder al aangegeven hebben de Romeinen en later de christenen vanaf zich flink ingezet om inheemse of heidense' vereringspraktijken uit te roeien of te vervangen door hun eigen religieuze opvattingen, maar zijn ondertussen de oudere vereringspraktijken toch niet helemaal verdwenen en aanwezig gebleven onder het dunne laagje vernis.

Inleven in onze verre voorouders

Met al het comfort van het leven in een hedendaagse samenleving is het moeilijk voor ons om een realistische voorstelling te maken van het leven van onze verre voorouders. We kunnen ons bijvoorbeeld als 'vrije burgers' al nauwelijks voorstellen hoe het is om, na het plegen van een strafbaar delict, jarenlang opgesloten te moeten zitten in een gevangenis. Door bij wijze van een experiment even een paar dagen in een cel door te brengen, kunnen we wellicht een beetje een idee ervan krijgen, maar vergeten we nooit dat we na die paar dagen weer naar huis kunnen gaan om van de vrijheid te genieten. De langgestraften hebben niet dat privilege.

Op een vergelijkbare manier heeft onze verplaatsing in het leven haar van onze prehistorische voorouders haar beperkingen. Bij wijze van experiment kunnen we ervoor kiezen om een paar dagen 'primitief' gaan leven in een hutje zonder enig comfort en met de opdracht ons eigen voedsel te zoeken of te jagen, maar we blijven toch altijd het bewustzijn in ons achterhoofd houden, dat we na een paar dagen weer terugkeren naar ons comfortabele bestaan. Er zijn mensen die ervoor hebben gekozen om voor een langere periode de moderne samenleving, inclusief de digitale contactmogelijkheden, achter te laten voor een simpel leven in de 'wildernis', in een poging zich te herverbinden met iets wat we ooit hebben verloren. In de 19^e eeuw waren er al de bekende verhalen uit Amerika van Henry David Thoreau, John Muir en Aldo Leopold. En heden ten dage zijn er de *wilderness experts* zoals Bill Plotkin in de VS en Martin Shaw in Engeland, en veel onbekende mensen die bewust een intense vorm van natuurbeleving opzoeken. Waarschijnlijk kunnen we de toegenomen

belangstelling voor het wandelen van lange pelgrimsroutes ook in deze context plaatsen. In Nederland reizen sommige mensen bij een hevige storm af naar het strand om de kracht van de wind te ervaren. Maar hoezeer we ons bewust ondercompelen in de krachten van de omringende natuurlijke wereld: meestal vergeten we nooit volledig dat we altijd terug kunnen keren naar ons comfortabele leven.

Volgens de Nieuw-Zeelandse antropoloog Peter Wilson moeten we er ons bewust van zijn dat terugkijken vanuit ons comfortabele moderne leven naar een meer ‘primitieve’ of zelfs ‘onbeschaafde’ periode onze visie flink kan vertekenen: ‘Iedereen die vandaag schrijft over tribale, boeren-, landelijke, neolithische, gedomesticeerde samenlevingen doet dat stevast vanuit het perspectief van lidmaatschap van een stedelijke, industriële samenleving.’ Hij wijst in dit verband op een aantal contrasten: die samenlevingen zijn ‘pre-logisch’ zijn, terwijl wij wetenschappelijk rationeel zijn; zij zijn ‘pre-geletterd’ en wij geletterd; zij zijn ‘pre-kapitalistisch’ en wij kapitalistisch; zij zijn ‘premodern’ en wij modern; zij staan dicht bij de natuur en wij door onze technologie niet meer; zij zijn collectivistisch en wij individualistisch; zij hebben vaak een gebrek aan privacy, terwijl in onze kijk op het leven het recht op privacy en vrijheid centraal staat.⁵⁷ De beperking van onze materialistische wetenschapsvisie om het prehistorische leven van onze verre voorouders te begrijpen, waar ik aan het begin van dit essay op heb gewezen, sluit aan bij de verschillende contrasten die door Wilson worden onderkend tussen het leven in onze moderne samenleving en in de samenlevingen die we als ‘primitief’ hebben gekwalificeerd.

Wanneer we ons comfortabele leven in de huidige samenleving leven, moeten we er voortdurend voor waken dat ons gevoel van afscheiding niet te veel de boventoon gaat voeren en we verstrikt raken in dualistisch denken: hoe meer we ons eigen leven als beschaafd gaan beschouwen, hoe groter de kans is dat we dit tegenover de onbeschaafde, of zelfs primitieve en barbaarse, levenswijze van onze verre voorouders gaan plaatsen en we ons superieur aan hen gaan voelen. Daarbij kan ook de gedachte gaan domineren dat onze verre voorouders alleen maar bezig waren met overleven, met het vechten tegen allerlei bedreigingen, en dat ze daarbij weinig of geen tijd hadden voor andere zaken – waaronder zorgzame aandacht voor zichzelf en anderen, of spiritualiteit. Hoewel we ons maar op beperkte wijze kunnen verplaatsen in het leven van onze verre voorouders –

zoals hierboven is uiteengezet –, kan een serieuze poging daartoe in ieder geval helpen om het dualistische idee in onze geest van beschaafd zijn versus primitief en wild zijn wat te dimmen en zelfs te helen.

De link tussen verre voorouders en inheemse gemeenschappen

Er zijn door de tijd heen regelmatig denkers geweest die de link hebben gelegd tussen de nog levende inheemse gemeenschappen en de grotendeels verloren gegane cultuur van onze verre voorouders. In feite werd de link tussen het erfgoed van onze verre voorouders en de ‘ontdekte’ inheemse volkeren in de ‘Nieuwe Wereld’ al vlak na de eerste ‘Ontdekkingsreizen’ gelegd. Via de cultuur van deze inheemse gemeenschappen begon men een beeld te vormen van het leven van onze prehistorische voorouders in Europa. Daarbij werd de dualistische blik ook meegenomen. Aan de ene kant resulteerde dit in Jean Jacques Rousseau’s bekende idee over de ‘Nobele Wilde’. En aan de andere kant resulteerde dit ook in Thomas Hobbes’ idee over de ‘natuurlijke toestand’ van de mens, waarin het leven ‘solitair, arm, naar, bruut en kort’ zou zijn geweest. Het is begrijpelijk dat er daarom een behoorlijke argwaan is ontstaan voor het leggen van de link tussen inheemse gemeenschappen en leven van onze verre voorouders in de prehistorie.

We moeten er inderdaad voor waken om de levenswijze en wereldbeelden van de inheemse culturen niet te eenzijdig op te hemelen, te idealiseren, of te verwerpen, te verdoemen. De Nazi ideologie waarin het oude Germaanse erfgoed op een vertekende manier werd geidealiseerd, heeft laten zien hoe schadelijk het al te sterk idealiseren van en identificeren met het erfgoed van onze verre voorouders kan zijn. Net als eerder bij de Europese kolonisten in de ‘Nieuwe Wereld’ het geval was geweest, bleek ook toen weer het dualistische, patriarchale wereldbeeld nog steeds dominant te zijn. Het verloren gewaande erfgoed werd er gewoon in opgenomen, en voorzag op nieuw een theoretische rechtvaardiging voor een gigantische bloedige strijd tegen ingebeelde vijanden. Iets vergelijkbaars kan betoogd worden over het communisme. Kortom, we moeten altijd heel voorzichtig blijven omgaan met het erfgoed van onze verre voorouders.

Niettemin kunnen de inheemse culturen die tot in onze tijd hebben weten te overleven, ons toch wel helpen om een beter beeld te krijgen van het leven van onze verre voorouders, om daarmee ook onze Heilige Natuur

ervaring een nieuwe impuls te kunnen geven. Nu duidelijk is geworden dat de levenswijzen en wereldbeelden van die inheemse gemeenschappen wat hun levensvisie betreft op diverse uiteenlopende plekken op aarde heel goed vergelijkbaar met elkaar zijn, dan mogen we daaruit ook wel afleiden dat zij blijkbaar iets bewaard hebben dat in de ontwikkeling van onze – relatief jonge – westerse cultuur steeds meer verloren is gegaan. Daarom moeten we de vergelijking van inheemse en prehistorische culturen niet a priori afwijzen en uit de weg gaan, want we kunnen er zeker wel wat van opsteken.

De Ierse filosoof en ‘moderne mysticus’ John Moriarty herontdekte de Keltische cultuur van zijn eigen Ierland via de ideeën van de ‘Native American Chief’ Black Elk en andere inheemse gemeenschappen. De titel van zijn boek *Dreamtime* verwees direct naar de cultuur van Australische Aboriginals.⁵⁸ De Nederlandse filosoof Ton Lemaire gaf met de titel van één van zijn boeken, *De Indiaan in ons bewustzijn*, aan dat we in de cultuur van de Amerikaanse Indianen, oftewel de ‘Native Americans’, een vergeten erfgoed van eigen bestaan kunnen herontdekken.⁵⁹ De Amerikaanse ‘herbal healer’ Loren Cruden heeft er wat dit betreft op gewezen, dat er op diverse gebieden een overeenkomst bestaat tussen de traditionele Keltische cultuur en de cultuur van ‘Native Americans’, o.a. hun hoge achting voor vrouwen en hun ervaring van het Heilige in het omringende land(schap).⁶⁰ Met andere woorden, de bestudering van de cultuur van nog levende inheemse gemeenschappen kan ons nog steeds enorm kan helpen om een goed idee te krijgen van de cultuur van onze verre voorouders.

Inheemse wijsheid om onze geest te openen

Zoals ik eerder in dit essay heb betoogd, duidt the aandwezigheid van het Godinnenerfgoed in het rivierengebied van de Lage Landen in de Gallo-Romeinse tijd erop dat een diep gevoel van toebehoren aan de omringendne natuurlijke wereld centraal heeft gestaan in de cultuur van de inheemse bewoners die daar hebben geleefd in de tijd voor de komst van de Romeinen. Door hun gevoel van toebehoren had de Natuur een vanzelfsprekende Heilige kwaliteit, die ze regelmatig moeten hebben ervaren. Het is geen toeval, denk ik, dat in inheemse gemeenschappen over de hele wereld de intieme verbinding met de omringende natuurlijke

wereld, met het levende landschap, ook een centrale plaats heeft gehad – en vaak nog steeds heeft – in hun cultuur.

Dit is wat David Peat erover heeft gezegd, met name in verband met de cultuur van de ‘Native Americans’: ‘Verbinding met het landschap is één van de meest krachtige dingen in een inheemse samenleving (...). De Inheemse mensen die ik heb gesproken verwijzen naar het land als hun moeder, en de Blackfoot zeggen dat lopen op het land is als lopen op je eigen vlees. De herinnering van dit landschap overstijgt alles wat we hebben in het Westen, want bomen, rotsen, dieren en planten van het landschap zijn ook doordrenkt met energieën, krachten en geesten. Het hele landschap is levend en elke persoon is ermee gerelateerd.’⁶¹ Peat heeft daarbij aangegeven dat de ‘geest van de plek’ zo sterk kan zijn dat het de mensen zich erop vestigen vormt, beïnvloedt en uiteindelijk zelfs transformeert.⁶² In de inheemse gemeenschappen stond men nog open open voor die geest van de plek.

Interessant is dat Peat erop wijst dat door zijn ervaringen bij een ‘Sun Dance’ ritueel van de inheemse Blackfoot herinneringen bij hem naar boven kwamen aan zijn vroege kindertijd, een tijd waarin hij intense natuurervaringen had gehad. Hij realiseerde zich dat hij onder invloed van de westerse opvoeding en scholing die intense ervaring van de natuurlijke wereld steeds meer was kwijtgeraakt, maar dat de Blackfoot die ervaringen via het Sun Dance ritueel levend voor henzelf hadden weten te houden.⁶³ Volgens Peat heeft niet alleen hij zulke intense natuurervaringen gehad in zijn kindertijd, maar is die verbinding naar het landschap in iedereen potentieel aanwezig, en zijn we de toegang daartoe alleen kwijtgeraakt.⁶⁴ Met andere woorden, Heilige Natuur ervaringen zijn in iedereen nog steeds potentieel aanwezig.

Luister naar het spreken van het land

Als de Blackfoot deze intense ervaringen levend hebben kunnen houden met hun rituelen, dan mogen we er eigenlijk van uitgaan dat de inheemse bevolking die leefden in de Lage Landen in de Gallo-Romeinse periode dat ook hebben kunnen doen en werkelijk hebben gedaan. Het feit dat er zoveel wijaltaren en beeldjes zijn gevonden die gewijd waren aan de Godin, wijzen er volgens mij op dat er ook rituelen op dit gebied moeten hebben bestaan. Ik stel me voor dat onze verre voorouders zich, net als huidige inheemse

gemeenschappen, via hun rituelen ooit ook hebben ingespannen om die intense Heilige Natuur ervaringen levend te houden – dat zij nog open stonden voor de geest van de plek waar zij zich hadden gevestigd, en zich erdoor lieten vormen. Wat het in contact komen met de geest van de plek betreft, heeft David Peat erop gewezen dat ‘we zijn vergeten hoe we moeten luisteren, of liever, hoe we die stilte in onszelf kunnen creëren waarin kennis kan spreken.’⁶⁵ ‘Stilte omringt inheemse volkeren. Zou het kunnen dat de stemmen van bomen en rotsen alleen in zo'n stilte te horen zijn? Misschien zijn de stemmen altijd aanwezig, maar zijn wij in het Westen vergeten hoe het is om stil te zijn.’⁶⁶

We worden steeds bewuster van het feit dat doof zijn voor de stemmen van de andere levende wezens in de natuurlijke wereld – niet alleen voor de stemmen van de vogels met hun zingen maar ook voor de meer subtiele stemmen van de bomen en het land zelf –, en daardoor afgesneden zijn van de inherente wederkerigheid van de natuur, de kern is van de spirituele crisis van de moderne wereld. En om daar iets positiefs aan te doen, moeten we altijd dichtbij huis beginnen, op de plek waar we wonen. Moeder Aarde is overal aanwezig. We hoeven niet ver te reizen om haar te vinden. Dat wisten onze verre voorouders ook al.

De Amerikaanse botanicus Robin Wall Kimmerer, die haar wetenschappelijke kennis altijd toetst aan overgeleverde inheemse inzichten, heeft betoogd dat een wederkerige relatie tussen de mens en de natuurlijke omgeving centraal staat in het wereldbeeld van onze voorouders en nog levende inheemse volkeren. Dit geldt dus ook voor de verre voorouders in de Lage Landen. Ze probeert haar studenten altijd bewust te maken van deze wederkerigheid, door hen eerst te vragen of ze van de natuur houden, en hen dan de vragen of ze geloven dat de natuur ook van hen houdt. Ze is ervan doordrongen dat wij het besef zijn kwijgeraakt dat de aarde net zo goed met ons communiceert als wij met haar communiceren, en dat van het opnieuw tot leven brengen van dat besef een helende werking uitgaat.’⁶⁷

De Ierse journalist en documentairemaker Manchán Magan ontdekte op een bepaald moment in zijn leven dat het wereldbeeld van nog steeds levende inheemse volken die hij wat tegengekomen verspreid over de hele wereld vergelijk was met het wereldbeeld van zijn Keltische en pre-Keltische voorouders in Ierland. Bij allemaal stond de wederkerige relatie

met de omringende natuurlijke wereld centraal en de Heilige Natuur ervaringen die daar een onlosmakelijk onderdeel van zijn. Hij schreef een boek erover, gefocust op de overgeleverde elementen van de inheemse cultuur in zijn eigen land, en gaf het de zeer toepasselijke titel *Listen to the Land Speak*, ‘luister naar het spreken van het land’.⁶⁸ Ik denk dat als we de diepere betekenis beginnen te begrijpen van de aanwezigheid van de vele Gallo-Romeinse wijaltaren en terracotta beeldjes in het rivierengebied van de Lage Landen – als we gaan horen wat die te vertellen hebben over de lokale kracht van het Godinnenerfgoed – zij niet alleen onze geest openen voor een verwaarloosd, onderschat erfgoed, maar ons ook helpen om weer te gaan luisteren naar het spreken van het land.

Openheid naar het verleden en het heden

Er wordt nog te weinig bij stil gestaan dat echt openstaan voor het heden – waardoor het spreken van het omringende land werkelijk gehoord kan worden en de Natuur weer als Heilige kunnen gaan ervaren – pas mogelijk wordt als we eerst met een open, onbevooroordeelde blik naar ons eigen historische en prehistorische verleden kunnen kijken, en bereid zijn de (nationale) identiteit die we daaraan hebben ontleend los kunnen laten. Dit betekent uiteindelijk ook dat we het idee van grondbezit steeds meer los moeten laten, om weer ruimte te bieden voor ons gevoel van toe te behoren aan het land. Zolang we krampachtig blijven vasthouden aan die egocentrische en bezit-georiënteerde identiteit, blijven we ons ook onnodig afgescheiden voelen van de mensen die elders wonen – aan de andere kant van een kunstmatig geschapen grens. En, uiteraard, zolang de mensen aan de andere kant van die grens zich ook blijven vasthouden aan hun, andere (nationale) identiteit – die gegenereerd is vanuit het andere beeld van hun eigen verleden – blijven zij ook onnodig afgescheiden voelen van ons.

Daarom heeft het bovenstaande verhaal over de Heilige Natuur ervaringen in de Lage Landen, ook betekenis voor mensen die elders in de wereld wonen. In algemene zin laat het zien dat overal ter wereld, zelfs waar mensen in een stedelijke omgeving leven, de Heilige Natuur en de ervaringen die zij genereert nooit helemaal zijn verdwenen. Zij kunnen haar vinden en zich met haar verbinden, als zij de moeite nemen om hun geest te openen voor hun historische en prehistorische verleden, en daarmee ook voor hun heden. Ook op andere plekken zijn mensen in meer of mindere

mate afgesneden geraakt van de Heilige Natuur ervaringen. Ook daar zijn mensen die vanuit hun nationale, egocentrische identiteitsgevoel – gekoppeld aan het beeld van hun eigen historische en prehistorische verleden – de aanwezigheid van de natuur in hun leven grotendeels hebben gereduceerd tot het achtergronddecor voor hun menselijke relaties en activiteiten. Door met een open blik hun eigen historische en prehistorische verleden te onderzoeken, kunnen zij ook ervan doordrongen raken, dat door het loslaten van de daaraan gekoppelde identiteitsgevoel de kunstmatig geschapen grenzen tussen verschillende plekken kunnen verdwijnen. Dit is minder utopisch als het wellicht klinkt. Het kan er wezenlijk voor zorgen dat een weg (wordt geopend naar het creëren van een veel mooie, vreedzame wereld waarin ruimte is voor iedereen en we allemaal kunnen voelen dat we er werkelijk aan toebehoren.

Leiden, juli 2026

Noten

¹ Duane Elgin, *The Living Universe. Where Are We? Who Are We? Where Are We Going?*, Berrett-Koehler Publishers, 2009; Deze stelling staat ook centraal in mijn boek *Het helende verhaal*: Wim Bonis, *Het helende verhaal. Over het ontstaan en het helen van ons gevoel van afscheiding*, Uitgeverij Oorsprong, 2023.

² Dit artikel kan worden gevonden (en gedownload) op mijn website, <https://www.wimbonis.nl>, onder het kopje ‘Artikelen’.

³ In verband met de Heilige kwaliteit, had ik de neiging om het woord ‘natuur’ ook altijd met een hoofdletter te schrijven, zoals in de Engelstalige wereld vaak gebeurt. Maar ik heb hier toch maar gekozen voor een kleine letter. Soms schrijf ik ‘natuur’ met een kleine letter, en soms met een hoofdletter. De term ‘Heilige Natuur’ schrijf ik het wel altijd met twee hoofdletters. Het blijft wat dit betreft een beetje improviseren../

⁴ Bergen zijn natuurlijk niet echt deel van de landschappen van de Lage Landen. In het oosten van Nederland en België zijn een paar heuvelachtig gebieden, waarin sommige heuvels ‘bergen’ worden genoemd. Maar in veel andere landen zouden ze nog steeds ‘heuvels’ worden genoemd.

⁵ ‘The universe is a communion of subjects, and not a collection of objects.’ Thomas Berry, *The Dream of the Earth*, Sierra Books Club, 1990; Thomas Berry, *The Great Work*, Random House, 2000.

⁶ Andreas Weber, *Enlivenment. Towards a Poetics for the Anthropocene*, The MIT Press, 2019. Andreas Weber, *The Biology of Wonder. Aliveness, Feeling and the Metamorphosis of Science*, New Society Publishers, 2016.

⁷ Ik haal Corbin aan uit een boek van Robert Sardello: *Love and the Soul. Creating a Future for Earth*, Goldenstone Press, Heaven and Earth Publishing & North Atlantic Books, Berkeley 2008, p. 132.

⁸ Robin Wall Kimmerer, *The Serviceberry. An Economy of Gifts and Abundance*, Allen Lane, 2024, p. 8.

⁹ Robin Wall Kimmerer, *The Serviceberry. An Economy of Gifts and Abundance*, Allen Lane, 2024, p.9.

¹⁰ Arthur Koestler, *The Ghost in the Machine*, Hutchinson, 1967. Later heeft Koestler zijn ideeën over de holarchie verder ontwikkeld in: Arthur Koestler, *Janus. A Summing Up*, Hutchinson, 1978.

¹¹ Er zijn ook andere termen voorgesteld, zoals *genestelde hiërarchie* door Rupert Sheldrake, of *natuurlijke hiërarchie* door Ken Wilber. Maar ik denk dat Koestler's term *holarchie* beter het fundamentele verschil benadrukt met wat we gewoonlijk verstaan onder een hiërarchie.

¹² Het onderzoek van de Amerikaanse mytholoog Joseph Campbell heeft veel bijgedragen aan de herwaardering van de mythologie, en heeft veel mensen geïnspireerd, waaronder ook mij. Mythologie en folklore heeft feministische onderzoekers geholpen om de onderdrukte vrouwelijke elementen in onze samenleving zichtbaarder te maken. Ik denk dat de Engelse psycholoog en mytholoog Sharon Blackie belangrijk heeft gedaan – en nog steeds doet – op dit terrein, door de aandacht te vestigen op de vrouwelijke elementen in de Keltische mythologie en van folkloristische verhalen in het algemeen.

¹³ Ton Derks, *Gods, Temples and Ritual Places. The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul*, AUP 1998, p. 94; De historici van Eijnatten en van Lieberg hebben dit onderscheid tussen publieke en private culten overgenomen in hun studie over de Nederlandse religiegeschiedenis. Joris van Eijnatten & Fred van Lieburg, *Nederlandse Religiegeschiedenis*, Uitgeverij Verloren, Hilversum 2005, p. 30 e.v.

¹⁴ Ton Derks, *Gods, Temples and Ritual Places. The Transformation of Religious Ideas and Values in Roman Gaul*, AUP 1998, p. 119.

¹⁵ Leo Verhart, *Op zoek naar de Kelten. Nieuwe archeologische ontdekkingen tussen Noordzee en Rijn*, Uitgeverij Matrijs, Utrecht 2006, p. 166.

¹⁶ Hierbij een greep uit de boektitels die ik zag toen ik de winkel in 2025 bezocht: *Grens van het Romeinse Rijk, Romeinse wegen in Nederland, De Romeinse Limes, Romeinen langs de Rijn, Romeinse Villa's in Limburg, De Caesar route, Rome aan de Noordzee, De Gouden Eeuw van de Romeinen in de Lage Landen, Keizer van Rome, SPQR, Een geschiedenis van het Romeinse Rijk, A History of the Roman Empire in 21 Women, Spiegels van Rome, Het Romeinse Rijk in infographics, 24 uur in het oude Rome*. In de boekwinkel zijn ook boeken te vinden die gefocust zijn op andere culturele gebieden – waaronder de Keltische, Viking en Griekse cultuur –, maar die zijn niet specifiek gerelateerd aan de pre-Romeinse periode in de Lage Landen of aan de inheemse culturen die in deze streken hebben kunnen voortleven tijdens de Romeinse periode.

¹⁷ Er zijn meer Belgische dan Nederlandse auteurs die hebben geschreven over het Keltische erfgoed in de Lage Landen. Belgische auteurs op dit gebied zijn bijvoorbeeld: Herman Clerinx (*De Kelten in de Lage Landen*, 2008), Ugo Janssens (*De Oude Belgen*, 2014), Sien Demunck (*De Galliërs*, 2025). In 2020 heeft de Nederlandse auteur Alexander van de Bunt zijn boek *Wee de overwonnen* aan dit thema gewijd.

¹⁸ Hendrik Spiering, 'Neanderthalers rehabiliteren? Helemaal niet!', Interview met Wil Roebroeks, *NRC*, 18/19 april 2026.

¹⁹ K. Zee, *Inheems-Romeinse Godinnen in Nederland*, (ongepubliceerde) doctoraal scriptie, Nijmegen 1987, p. 70.

²⁰ Georgette M.E.C. van Boekel, *Romeinse terracotta's*, Museumstukken VI, Vereniging van Vrienden van het Museum Kam – Nijmegen 1996, p. 14-20; G.M.E.C. van Boekel, 'Moedergodinnen en Venus. Romeinse terracotta beeldjes in Noord-West Europa', *Westerheem*, AWN, XXXV, no. 1, febr. 1986, p. 14-27; G.M.E.C. van Boekel, 'Moedergodinnen en Venus. Romeinse terracotta beeldjes in Noord-West Europa', *Westerheem*, AWN, XXXV, no. 1, febr. 1986, p. 14-27.

- ²¹ Peter Alexander Kerkhof, 'Nehalennia. Taalkundige oplossing voor een Zeeuws raadsel.', in: *Neerlandistiek*, 25 oktober 2016; zie ook: Simon Brighton & Terry Welbourn, *Echoes of the Goddess. A quest for the Sacred Feminine in the British Landscape*, Ian Allan Publishing, Hersham 2010, p. 126; Apuleius schreef al in *De Gouden Ezel*, dat er slechts één Godin was, Isis, en alle andere Godinnen in feite aspecten waren van deze ene Godin.
- ²² Zie o.a. het overzicht 'De 108 namen van Maria' op <https://pansophia.nl>
- ²³ Jo Claes, *De vele gedaantes van Maria. Meer dan 500 afbeeldingen uit de Lage Landen*, Davidsfonds/Uitgeverij Kok, 2011.
- ²⁴ Miranda Green, *Symbol & Image in Celtic Religious Art*, Routledge, 1992, p.28-30; H. Wagenvoort, 'Nehalennia and the Souls of the Dead', *Mnemosyne*, Series IV, Volumen XXIV, Fasciculus 3, Lugduni Batavorum, E.J. Brill 1971, p. 273-292.
- ²⁵ Voor een interessante studie over het beeld en het geschreven woord in relatie tot het Godinnenerfgoed, zie: Leonard Shlain, *The Alphabet versus the Goddess. Male Words and Female Images*, Allen Lane The Penguin Press, 1998.
- ²⁶ N.J.Sharkey, *Myths, Legends and DNA, An attempt to reconcile the current Archaeological evidence and current Genealogical DNA evidence with Ireland's mythical origins*, 2022, Revised 2023. Dit onderzoek kan worden gedownload van het Internet: <https://www.peterspioneers.com/mythslegendsanddna.pdf>
- ²⁷ Norman Mongan, *The Menapia Quest. Two thousand years of the Menapii: seafaring Gauls in Ireland, Scotland, Wales and the Isle of Man, 216 BC – 1900 AD*, The Herodotus Press, 1995.
- ²⁸ Abram heeft deze term, die je zou kunnen vertalen als 'wederkerige waarneming', geleend van de Franse filosoof Maurice Merleau-Ponty.
- ²⁹ David Abram, *The Spell of the Sensuous. Perception and Language in a More-Than-Human World*, Vintage Books, 1997, p. 254.
- ³⁰ Deze observatie van Claude Levi-Strauss wordt vermeld in: Clark Strand & Perdita Finn, *The Way of the Rose. The Radical Path of the Divine Feminine Hidden in the Rosary*, Spiegel & Grau, 2019, p. 125-126.
- ³¹ Ralph Metzner, *The Well of Remembrance. Rediscovering the Earth Wisdom Myths of Northern Europe*, Shambala 2001.
- ³² Riane Eisler, *The Chalice and the Blade. Our History, Our Future*, Pandora, 1990. Het boek is in het Nederlands vertaald met de titel *De kelk en het zwaard*.
- ³³ Patricia McBroom, *Dance with the Deities. Searching for Our Once and Future Egalitarian Society*, Green Fire Press, 2020, p. 102-105.
- ³⁴ Zie het artikel 'To the 3 Almighty Mothers. On the Celtic Cult of the Nutrices (Nursing Mothers)' van het *Journal Celtic Studies in Eastern Europe and Asia Minor*, dat online gelezen kan worden op: <https://balkancelts.wordpress.com>
- ³⁵ Aan de aanwezigheid van dit Keltische erfgoed in onze streken heb ik aandacht besteed in mijn artikel 'Lugdunum Batavorum en het Keltische erfgoed', dat op mijn website geraadpleegd kan worden. Zie <https://www.wimbonis.nl> onder het kopje 'Artikelen'.
- ³⁶ Miranda Green, *The Gods of the Celts*, Bramley Books, 1986, p. 95 e.v.
- ³⁷ Barry Cunliffe, *The Celtic World*, BCA London, 1992, p. 72.
- ³⁸ Proinsias Mac Cana, *Celtic Mythology*, Chancellor Press, London, 1997, p. 19, 25 en 92-93.
- ³⁹ Alexander van de Bunt, *Wereldreizigers. De ontdekking van Europa*, Uitgeverij Omniboek, 2026, p. 284.
- ⁴⁰ Jessie Weston, *From Ritual to Romance*, Cosimo Classics, 2007 – oorspronkelijk gepubliceerd in 1919.
- ⁴¹ Zie <https://www.wimbonis.nl> onder het kopje 'Artikelen'.
- ⁴² Alexander van de Bunt, *Wereldreizigers. De ontdekking van Europa*, Uitgeverij Omniboek, 2026, p.134-139.

-
- ⁴³ David Abram, *The Spell of the Sensuous. Perception and Language in a more-than-human world*, Vintage, 1997.
- ⁴⁴ *Aluna. There is no life without thought*. Een film van Alain Ereira, 2012. Charles Eisenstein's essay 'Aluna. A Message to Little Brother', kan online gelezen worden op de website van Charles Eisenstein: <https://charleseisenstein.org>.
- ⁴⁵ Nuala King, 'Holding the World Together: Myth, Language, and the Reawakening of Kanyini in the Irish Imagination', in *Studies, An Irish Quarterly Review*, winter 2025-2026, no 456, p. 508-521.
- ⁴⁶ Peter Nabokov, *Where the Lightning Strikes. The Lives of American Indian Sacred Places*, Viking Penguin, New York 2006, p. 108.
- ⁴⁷ Anne Baring & Jules Cashford, *The Myth of the Goddess. Evolution of an Image*, Penguin, London 1991.
- ⁴⁸ Wim Bonis, *Het helende verhaal. Over het ontstaan en het helen van ons gevoel van afscheiding*, Uitgeverij Oorsprong, 2023.
- ⁴⁹ Marieke van Vlieden, *Willibrord en het begin van Nederland*, Clavis / Museum Catharijneconvent, Utrecht 1995, p. 32.
- ⁵⁰ Zie o.a. de Canon van Nederland: <https://canonvannederland.nl/willibrord>
- ⁵¹ GardenStone, *Die Rückkehr der Göttin Nehalennia*, 2008, p. 40-41.
- ⁵² F. David Peat, *Blackfoot Physics. A Journey into the Native American Universe*, Weiser Books, 2005, p. 32.
- ⁵³ Dr. Magda van der Ende, 'Ervaringen van het 'andere'', *Mantra*, nummer 24, herfst 2020, Edicola magazines, p. 23-24.
- ⁵⁴ Zie: <https://www.wimbonis.nl>, onder het kopje 'Artikelen'.
- ⁵⁵ J.A. Trimpe Burger, *De Romeinen in Zeeland. Onder de hoede van Nehalennia*, Provincie Zeeland, 1997.
- ⁵⁶ Lucy H. Pearce, *She of the Sea*, Womancraft Publishing, 2021, p.49.
- ⁵⁷ Peter J. Wilson, *The Domestication of the Human Species*, Yale University Press, 1988, p. ix.
- ⁵⁸ John Moriarty, *Dreamtime*, The Lillyput Press, 2009.
- ⁵⁹ Ton Lemaire, *De Indiaan in ons bewustzijn. De ontmoeting van de Oude met de Nieuwe Wereld*, Ambo, 1986.
- ⁶⁰ Loren Cruden, *Walking the Maze. The Enduring Presence of the Celtic Spirit*, Destiny Books, 1998.
- ⁶¹ David Peat, *Blackfoot Physics. A Journey into the Native American Universe*, Weiser Books, 2015, p. 85-86.
- ⁶² David Peat, *Blackfoot Physics. A Journey into the Native American Universe*, Weiser Books, 2015, p. 107.
- ⁶³ David Peat, *Blackfoot Physics. A Journey into the Native American Universe*, Weiser Books, 2015, p. 52-54.
- ⁶⁴ David Peat, *Blackfoot Physics. A Journey into the Native American Universe*, Weiser Books, 2015, p. 106-107.
- ⁶⁵ David Peat, *Blackfoot Physics. A Journey into the Native American Universe*, Weiser Books, 2015, p. 74.
- ⁶⁶ David Peat, *Blackfoot Physics. A Journey into the Native American Universe*, Weiser Books, 2015, p. 288.
- ⁶⁷ Elisabeth Gilbert, *Big Magic, Creative Living Beyond Fear*, Bloomsbury, 2016, p. 201-203. Robin Wall Kimmerer, *Braiding Sweetgrass. Indigenous Wisdom, Scientific Knowledge and the Teaching of Plants*, Penguin, 2020.
- ⁶⁸ Manchán Magan, *Listen to the Land Speak. A Journey into the wisdom of what lies beneath us*, McGill Books, 2022.